

De meridiaan van Moskou

‘Rabotschi! Tavaritschi! Denkt om de Lenin-campagne.’¹ De identificatie van de CPH met Moskou was in 1930 zo groot dat de leden in *de Tribune* soms in het Russisch werden toegesproken. Het illustreert hoezeer de oriëntatie op de Sovjet-Unie voor veel leden inmiddels een vanzelfsprekendheid was geworden. Sceptici die zich stoorden aan de wijze waarop Stalin met tegenstanders van het communistische regime omsprong, waren inmiddels afgehaakt. Partijleiders die zich in de ogen van de Komintern niet voldoende loyaal hadden gedragen, hadden haar harde hand gevoeld. Zij waren vervangen door meer gewillige uitvoerders van de in Moskou uitgezette lijn.

Deze twee componenten van de relatie tussen de CPH en Moskou – de politiek-ideologische aantrekkingskracht van de Sovjet-Unie en het politiek-moreel gefundeerde, centralistische leiderschap van de Komintern – komen tot uitdrukking in de metafoor van de ‘meridiaan van Moskou’, zoals in de inleiding van dit boek uiteengezet is. Aan het einde van de jaren twintig deden deze twee factoren zich sterker gelden. Gezamenlijk zouden zij het fundament vormen voor de stalinisering van de CPH die in deze periode op gang kwam.

In dit slothoofdstuk wordt eerst de balans opgemaakt van de machtsfactor. Ingegaan zal worden op de centralisatie en russificatie van de Komintern en de daaruit voortvloeiende, geleidelijk toenemende controle van Moskou over de CPH. Vervolgens komt het verzet aan bod dat bij een aantal prominente Nederlandse communisten, van Gorter tot Wijnkoop, leefde tegen de boljewistische dominantie. Daarna passeren de verschillende controlemechanismen de revue waarmee de Komintern de CPH kon domesticeren. Hun effectiviteit werd enigszins beperkt door geografische omstandigheden en bureaucratische problemen binnen het Komintern-apparaat.

Dat het Moskou niettemin betrekkelijk weinig moeite kostte zijn macht in de CPH te vestigen, hing mede samen met de morele autoriteit waarover het beschikte en de aantrekkingskracht die het uitoefende op een (weliswaar klein) deel van de Nederlandse arbeidersbeweging. Hiermee komt het tweede aspect van de ‘meridiaan van Moskou’ aan de orde. De bewondering voor Lenin en de Oktoberrevolutie, alsmede de sympathie voor de Sovjet-Unie legden de basis voor de vorming van de ‘communistische gemeenschap’, waarin de aanhang van de CPH grotendeels opging. Met de oprichting van nevenorganisaties, de introductie van symbolen en de constructie van tradities werd dit proces door Moskou gestimuleerd. Kern van deze gemeenschap was de communistische partij.

De gegroeide centralistische praktijken en de fixatie op Moskou, in combinatie met de interne gerichtheid van deze gemeenschap en de haar omringende vijandi-

ge buitenwereld, schiepen een klimaat in de CPH waarin het stalinisme kon gedijen. Zo leek de Nederlandse sectie van de Komintern in de jaren dertig toch het monolithische karakter te krijgen waarop Moskou zo lang uit was geweest.

Het Kremlin en de Komintern

Van meet af aan was de Komintern bedoeld als een strak georganiseerde, centralistische organisatie. Haar leiding was de 'generale staf' van de wereldrevolutie, zoals Zinovjev gewoon was te zeggen. In de loop van de jaren twintig werden deze hiërarchische en dirigistische trekken van de Komintern allengs sterker. Uiteraard had dit te maken met de neiging tot bureaucratisering en olicharchisering die eigen is aan alle grote organisaties.² Na de oprichting van de Komintern ontstond in Moskou een betrekkelijk groot ondersteunend ambtelijk apparaat, dat de nationale secties op allerlei terreinen trachtte te controleren. Om de uitdijende organisatie beheersbaar te houden werd de macht in steeds kleinere organen geconcentreerd. Een kleine elite, waarvan de leden doorgaans van Russische afkomst waren, trok in de Komintern aan de touwtjes.

Naast deze meer endogene oorzaken waren ook externe factoren op het centralisatieproces van invloed. Deze waren vooral gelegen in het Kremlin. Na de dood van Lenin in 1924 ontbrandde een machtsstrijd in de top van de RCP die jaren zou duren. De heersende facties van achtereenvolgens Zinovjev, Kamenev en Stalin, en van Boecharin en Stalin, poogden hun greep op de top van de Komintern te verstevigen. Zij wilden de druk op tegenstanders vergroten en tegelijk voorkomen dat die elders in de wereldorganisatie hulptroepen zouden mobiliseren. In deze tijd werd onvoorwaardelijke steun aan de Sovjet-leiders het eerste gebod, zowel voor de leiding van de Komintern als voor de secties. De gevolgen waren ingrijpend, aldus Carr: 'The monolithic character bred in the Russian party by the struggle against the opposition was thus extended to Comintern and to its individual parties.'³

De toenemende russificatie en centralisatie van de Komintern werd nog eens versterkt door een andere, met de partijstrijd samenhangende ontwikkeling. Door toedoen van Stalin verschoof het oorspronkelijke doel van de Komintern, de bevordering van de wereldrevolutie, langzaam maar zeker in de richting van de verdediging van de Sovjet-Unie. Was Lenin nog principieel van mening dat zonder de wereldrevolutie de opbouw van het socialisme in Rusland een hachelijke zaak was, zijn opvolger Stalin proclameerde eenvoudigweg de doctrine van 'het socialisme in één land'. Hiermee waren Lenins prioriteiten geheel omgedraaid: de wereldrevolutie werd nu afhankelijk van het voortbestaan van de Sovjet-Unie. Onder aanvoering van Moskou werden alle krachten geconcentreerd op de defensie van het door het kapitalisme belaagde socialistische bolwerk. Hiervoor werden ook de Kominternsecties ingeschakeld. Omdat zij door dit imperatief in conflict konden komen met hun eigen, nationaal gedefinieerde belangen dienden de teugels te worden aangehaald.⁴

Deze ontwikkelingen waren de motoren in het proces van de *Gleichschaltung* van de secties dat zich in de loop van de jaren twintig binnen de Komintern voltrok. De aangesloten partijen werden gerussificeerd, gedisciplineerd en gedomesticeerd, in één woord: gebolsjewiseerd. Zij werden omgevormd naar het model van de RCP/CPSU, verloren hun autonomie en werden vrijwel geheel afhankelijk van Moskou.

Toenemende controle van de Komintern over de CPH

De uitbreiding van de zeggenschap en de controle van Moskou over de Kominternsecties voltrok zich in verschillende, elkaar deels overlappende perioden.⁵ In de eerste jaren had vooral de ideologische disciplinerende van de aangesloten partijen plaats. Tegen het midden van de jaren twintig werd deze gevolgd door hun organisatorische uniformering. In de meeste grotere partijen bemoeide de Komintern zich toen ook al met personele kwesties als de rekrutering van de partijleiding; in de minder belangrijke secties zou dit pas rond 1930 gebeuren. Gedurende het gehele tijdvak was er sprake van een materiële afhankelijkheid als gevolg van de verstrekte financiële steun. Moskou was hiermee al begonnen voordat de Komintern was opgericht.

Dit algemene patroon deed zich in de jaren twintig ook in de CPH voor. Na de Oktoberrevolutie waren de verwachtingen van de tribunisten, de Nederlandse revolutionaire marxisten, hooggespannen. Per slot van rekening hadden zij zich al in 1909 losgemaakt van de sociaal-democratie en onderhielden zij sindsdien contact met de bolsjewieken van Lenin. De tribunisten maakten zichzelf wijs dat zij op basis van die relatie binnen de in 1919 gestichte communistische wereldorganisatie een bijzondere positie innamen. De toewijzing door Moskou van een van de twee West-Europese filialen van de Komintern aan de CPH leek deze verwachting te bevestigen. De plotselinge opheffing van het Amsterdams Bureau maakte echter in één klap aan alle dromen over *a special friendship* een einde. Het bureau raakte vooral uit de gratie vanwege zijn links-communistische stellingname. Die dissoneerde in een periode waarin Moskou intern ideologische homogeniteit tot stand poogde te brengen. Deze operatie was in 1921 voltooid. Het links-communisme was als concurrent uitgeschakeld; in de toekomst zouden theoretische 'afwijkingen' weinig kans krijgen wortel te schieten in de Komintern.⁶

Enige tijd nadat de ideologische conformiteit binnen de wereldorganisatie was afgedwongen, trachtte Moskou de organisatorische gelijkvormigheid van de secties te bewerkstelligen. In 1920 was hiermee al een begin gemaakt in de vorm van de door Lenin gedicteerde 21 voorwaarden. Vier jaar later werd deze onderneming serieus aangepakt toen de bolsjewisatie van de aangesloten partijen werd gedecreteerd. Het werd Moskou echter snel duidelijk dat het op het gebied van de theorie eenvoudiger was eenstemmigheid af te dwingen dan op organisatorisch vlak. In de praktijk waren vele partijleden er niet van gediend hun vertrouwde afdeling te ver-

ruilen voor de uit Rusland geïmporteerde bedrijfsceel. Ook de CPH zou jarenlang doormodderen zonder het ideaal van de geheel gebolsjewiseerde partij ook maar in de verste verte te benaderen.

De bolsjewisatie diende er tevens toe de partijen centralistischer en ‘monolithischer’ te maken. De leiders van de secties kregen hierdoor de mogelijkheid hun positie binnen de partij te versterken. De meesten lieten zich deze buitenkans niet ontgaan, zoals Roland Holst voorzag.⁷ Ook Wijnkoop, Van Ravesteyn en Ceton, die al sinds 1909 de lakens in hun partij uitdeelden, poogden de discipline ten faveure van zichzelf aan te halen. Het leidde ertoe dat de oppositie tegen de drie partijleiders toenam. Al langer leefde er verzet tegen hun autoritaire optreden en hun vermeende NAS-onvriendelijke opstelling. Het driemanschap werd daarbij verweten dat het zich veel te weinig aan de wensen van de Komintern gelegen liet liggen.

Moskou en de CPH-leiding

De ontevredenheid binnen de CPH over de partijleiding, in combinatie met de betrekkelijke onafhankelijkheid die deze tentoonspreidde, vormde voor Moskou aanleiding Wijnkoop en Van Ravesteyn tot de orde te roepen. Hiermee komt het derde terrein in zicht waarop de Komintern in de jaren twintig controle ging uitoefenen: de selectie van het leidende partijkader. In belangrijke secties als de KPD had de Komintern al in een pril stadium de partijtopy naar haar hand gezet. Er ging geruime tijd overheen voordat dit in kleinere partijen als de CPH geschiedde.

Nadat Moskou de Nederlandse sectie tot 1923 met rust had gelaten, begon de bemoeienis met de CPH-leiding te groeien. Deze kende drie fasen.⁸ Aanvankelijk trad de Komintern in het conflict tussen het driemanschap en de oppositie bemiddelend, corrigerend en hooguit lichtelijk vermanend op. Zij fungeerde min of meer als een neutrale arbiter die beide partijen op hun fouten wees. Bij de pogingen de tegenstellingen binnen de partij en die tussen de Komintern en de partijleiding op te lossen zocht Moskou het compromis. Primair doel was de eenheid in de CPH te bewaren.

De diplomatieke benadering van het begin maakte in het midden van de jaren twintig gaandeweg plaats voor een meer robuuste aanpak. De Komintern eiste voor de oppositie op basis van pariteit een plek in het partijbestuur en op de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Door zijn weigering dit voorstel te aanvaarden trotseerde het driemanschap de autoriteit van Moskou en zette het zichzelf buitenspel. De Komintern wilde echter niet als *king-maker* van een nieuwe partijleider optreden: Kuusinen stelde nadrukkelijk dat het aan de CPH was haar aanvoerders te kiezen. Niettemin traden vervolgens Manuel, Bergsma en Seegers als opvolgers van Wijnkoop c.s. wel degelijk onder auspiciën van Moskou naar voren.

Van Kuusinens lankmoedigheid was in 1930 niets meer over. Overal pakte Moskou op hardhandige wijze de secties aan en zuiverde deze van ‘rechtse’ prominente

ten. De tweede generatie leiders, die eerder had meegeholpen het driemanschap aan de kant te schuiven, ging nu zelf voor de bijl. Manuel, Bergsma en Seegers moesten het veld ruimen omdat er in Moskou al dan niet terecht twijfel bestond over hun onvoorwaardelijke loyaliteit. Ook in de CPH wees de Komintern nu direct de partijtop aan. De politiek van het vergelijk had plaatsgemaakt voor die van de confrontatie. Op polariserende en autoritaire wijze greep Moskou in de interne aangelegenheden van de Nederlandse sectie in.

Hiermee was het domesticatieproces van de CPH voltooid. Op belangrijke terreinen had Moskou al eerder het laatste woord gekregen, zoals bij de strategie inzake de vakbeweging, de opstelling ten aanzien van de sociaal-democratie, de koloniale politiek, de structuur van de partijorganisatie en de kandidaatstelling bij de landelijke verkiezingen.⁹ Nu wees de Komintern zelf de partijleider aan, en overigens ook de hoofdredacteur van het partijblad. Dat de hand van de Komintern zover reikte, was tot nu toe niet bekend. Harmsen, de historicus van het Nederlandse communisme, meende in 1979 dat Moskou niet over machtsmiddelen zou hebben beschikt, 'en de interne gang van zaken in deze [communistiche] partijen bepaalt zij niet'.¹⁰ Na de opening van het archief van de Komintern is deze visie niet langer houdbaar.

Verzet tegen de 'meridiaan van Moskou'

De rechtvaardiging van de ideologische, organisatorische en personele gelijkschikking van de Komintern-secties en hun omvorming naar het model van de bolsjewistische partij waren gebaseerd op de pretentie van de superioriteit van de Russische revolutionaire ervaring. Het belang van de Oktoberrevolutie ging de grenzen van Rusland ver te buiten, aldus Lenin: de omwenteling had volgens hem universele geldigheid.¹¹ Het succes van 1917 zou de bolsjewieken het recht verschaffen in de Komintern als wegwijzer te fungeren en hun gedragslijn aan alle partijen te dicteren. Moskou kwam het hoogste leergezag toe; op grond daarvan kon het in secties interveniëren wanneer die van de uitgezette lijn afweken.

Als gevolg van deze toenemende bolsjewistische dominantie in de Komintern zouden in de loop van de jaren twintig in de CPH nogal wat prominente partijleden afhaken. Aanvankelijk hadden zij allemaal hun hoop op Moskou gevestigd. De Oktoberrevolutie had immers een nieuw tijdperk ingeluid, waarin de 'verworpenen der aarde' verheven werden en de heersende klasse onteigend werd. Het heil leek uit het Oosten te komen: het morele prestige van de bolsjewieken was in die eerste jaren dan ook groot. Bovendien zagen de leiders van de verschillende opposities in de CPH in Moskou een machtige bondgenoot tegen het dictatoriale driemanschap. Door hun verzoeken om bijstand droegen zij al dan niet gewild bij aan de centralisering van de Komintern.

Als eersten kregen Gorter en Pannekoek hun bevestiging van het 'universaliteitsprivilege van het bolsjewisme' en de gevolgen daarvan.¹² De beide links-commu-

nisten legden zich niet neer bij de Russische ideologische overheersing van de Komintern. Zij hielden Lenin onomwonden hun kritiek voor, maar kregen nul op het rekest. In 1921 verlieten zij daarop de CPH. Gorter en Pannekoek behoorden tot de eerste marxisten die de alomgeldigheid ontkenden van het model van de Russische Revolutie, waarmee de bolsjewistische hegemonie zoals vermeld werd gelegitimeerd. Moskou zou de geestelijke leiding van de revolutie in West-Europa niet toekomen omdat de omstandigheden in dit deel van de wereld geheel afweken van die in Rusland. Van een uniforme strategie kon dan ook geen sprake zijn. De Komintern diende volgens het tweetal geheel onafhankelijk te zijn van het Kremlin, en zeker niet voor het karretje van de bolsjewistische machthebbers te worden gespannen.

Roland Holst ging aanvankelijk mee in de links-communistische argumentatie van haar vrienden. Na enige tijd brak ze toch met hen omdat zij meende dat het belaagde en bedreigde Sovjet-Rusland op onvoorwaardelijke steun moest kunnen rekenen, ook uit West-Europa. Zij aanvaardde zelfs het aan het links-communisme geheel tegengestelde leerstuk dat de belangen van de wereldrevolutie en die van Moskou volkomen samenvielen. Na het midden van de jaren twintig kwam ze hier weer op terug en bekritiseerde ze net als Gorter en Pannekoek de afhankelijkheid van de Komintern van Moskou. Ook hekelde ze de onderdrukking van de meningsvrijheid. De behandeling die Trotski ten deel viel, leidde uiteindelijk tot haar breuk met Moskou.¹³

Evenals Roland Holst meende De Kadt dat de Komintern te zeer onder de invloed van de machthebbers in het Kremlin was gekomen, en dat de bejegening van Trotski niet door de beugel kon. Toen De Kadt in 1924 de CPH had verlaten en de BKSP oprichtte, stond hij nog onder de invloed van Moskou. Aanvankelijk oriënteerde de Bond zich nog op de Komintern. Het werd De Kadt echter snel duidelijk dat de koers van de wereldorganisatie geheel werd bepaald door de *raison d'état* van de Sovjet-Unie. Een illusie armer hief hij in maart 1927 de BKSP op en werd hij een van de meest vooraanstaande bestrijders van wat hij het 'Russo-centrische communisme' noemde.¹⁴

Ook in het NAS vormde de heerschappij van Moskou de spleetzwam. In het conflict over de aansluiting bij de RVI, in 1923, stapten de meeste syndicalisten uit de vakcentrale omdat zij de bolsjewistische leiderschapsaanspraken in de internationale revolutionaire arbeidersbeweging ten enenmale afwezen. Evenals de links-communisten meenden zij dat de basis daarvoor ontbrak vanwege de grote verschillen tussen West-Europa en Rusland. Nadat het NAS eind 1925 was toegetreden tot de RVI, kreeg het vrijwel onmiddellijk te maken met wat het als bolsjewistische betweterigheid en bemoeizucht beschouwde. De eis dat de vakcentrale zijn kleine vakbonden moest opdoeken, was het toppunt. In de zomer van 1927 keerde het NAS de RVI de rug toe; zijn zelfstandigheid ging boven alles. Door schade en schande wijs geworden bekende Sneevliet in feite het syndicalistische gelijk. 'In den overwe-

genden invloed der Russische C.P. op de werkzaamheden der Comintern en in haar onvoldoende ervaring op het terrein der vakbeweging, zien wij de verklaring van het feit, dat ... meerdere voor de revolutionneering der arbeiders schadelijke en ernstige fouten zijn gemaakt.¹⁵ Om deze reden, én vanwege het maltrakteren van Trotski door Moskou, verliet ook Sneevliet de CPH.

Wat het doorslaggevende motief van De Kadt, Roland Holst en Sneevliet voor hun definitieve breuk in 1927 met Moskou ook precies mag zijn geweest – de door de Komintern gedicteerde vakbewegingstactiek, de smadelijke behandeling van Trotski, het insnoeren van de meningsvrijheid in de Komintern of de verwording van de wereldorganisatie in het algemeen – hun kritiek kwam in wezen uit op een negatie van het bolsjewistische universalisme en het daaruit voortvloeiende ‘Russische’ centralisme op velerlei terrein, zoals de links-communisten die al rond 1920 hadden geformuleerd. Evenals Gorter en Pannekoek erkenden De Kadt, Roland Holst en Sneevliet de ‘meridiaan van Moskou’ niet, wat hun onderlinge verschillen verder ook waren. Lenins ‘Russische’ methodiek werkte niet in West-Europa omdat er tussen de beide regio’s een wereld van verschil bestond.¹⁶ Daarom was in hun ogen ook de door Moskou verkondigde principiële identiteit van de belangen met de wereldrevolutie en het staatsbelang van de Sovjet-Unie fictief en misleidend. De West-Europese arbeidersbeweging diende haar eigen weg te gaan, los van bolsjewistische bemoeienis. Voor Gorter, Pannekoek en De Kadt had Moskou daarmee volledig afgedaan. Roland Holst en Sneevliet bleven echter nog een zekere verwantschap voelen. De dichteres kon aan het begin van de jaren dertig geen kritiek leveren ‘zonder daarna weer gekweld te worden door het gevoel of ik het wel had mogen doen’. De NAS-voorzitter meende dat de Sovjet-Unie ondanks Stalin een arbeidersstaat was.¹⁷

Het verzet van Wijnkoop, Van Ravesteyn en Ceton had primair met het organisatorische centralisme van Moskou van doen. Ook dit conflict dient in de context van de tegenstelling tussen West-Europa en Rusland te worden gezien. Volgens De Leeuw bijvoorbeeld, die aan de zijde van de Komintern stond, zou de CPH zich er niet bij willen neerleggen ‘dat de partijen in West-Europa leerling zijn in de Internationale en niet leermeester’.¹⁸ Met die laatste bedoelde hij vanzelfsprekend de CPSU.

Vanaf de oprichting had het driemanschap de SDP en later de CPH hoofdzakelijk als zijn eigen imperium beschouwd. De partijleiders omarmden de centralistische maatregelen van de Komintern met liefde voor zover hun eigen positie er beter van werd. Toen de tribunistische zelfstandigheid er echter door in het gedrang raakte en zij de partij steeds meer met Moskou moesten delen, kwamen Wijnkoop, Van Ravesteyn en Ceton in het geweer tegen wat zij als ‘bemoeizucht’ beschouwden. Dit was de essentie van het conflict met de Komintern: het ging om de internationale discipline. De vakbewegingskwestie was weliswaar een belangrijk onderdeel van de tegenstelling, maar zij vormde er niet de kern van, zoals tot nu toe vaak is aangeno-

men.¹⁹ Het was een van de terreinen waarop het driemanschap zich een van Moskou afwijkend standpunt veroorloofde.

Van het leidende trio was Wijnkoop het meest bereid tot een schikking. Hij vond echter de onverzoenlijke Ceton, die werd gesteund door Van Ravesteyn, op zijn weg. Het drietal pleitte tevergeefs voor grotere speelruimte voor de secties binnen de Komintern, net zoals andere West-Europese communistische leiders van het eerste uur.²⁰ In 1925 barstte de bom nadat het drietal de inmenging van Moskou in de kandidaatstelling voor de Tweede-Kamerverkiezingen had afgewezen. Een jaar daarop volgde de verbanning uit de partij en later uit de Komintern.

Van Ravesteyn zou zich blijvend van het communisme afwenden. Ook hij meende nu, net als zijn vroegere vijanden Gorter, Pannekoek, De Kadt, Roland Holst en Sneevliet, dat de ‘meridiaan van Moskou’ een illusie was. Het was volgens hem onmogelijk dat de West-Europese arbeidersbeweging vanuit Moskou kon worden geleid ‘en wel op een wijze, zoo centralistisch als ware zij een groote productie-onderneming’. Het communisme zou naar de mening van Van Ravesteyn in West-Europa nooit echt wortel kunnen schieten. ‘De Westersche arbeider is nu eenmaal tezeer met den persoonlijkheidszuurdeezem doortrokken ... om op deze wijze “ultra montes” te worden gedirigeerd.’²¹ Gorter zou het ook hebben kunnen zeggen.

In 1930 gaf Wijnkoop zijn verzet tegen Moskou op en keerde hij terug in de moederschoot. Hij realiseerde zich dat hij met zijn groepering een doodlopende weg was ingeslagen. Zonder het contact met de arbeidersbeweging kon Wijnkoop niet. Kort voor zijn ‘bekering’ had Wijnkoop het eens door hem zo verfoeide centralisme van de Komintern openlijk verdedigd: ‘de structuur van de Internationale is haar kracht’.²² Met Rutgers, met wie hij op goede voet bleef staan, was Wijnkoop de enige van het Amsterdams Bureau die de almacht van Moskou aanvaardde. Zij waren vergroeid met de Sovjet-Unie, waar ook een of meerdere kinderen van hen woonden. Beiden bleven het communisme trouw tot hun dood.

Verschillende controlemechanismen

Ondanks de tegenstand wist de Komintern de CPH meer en meer in het gareel te krijgen. Moskou beschikte over een aantal mogelijkheden om de Nederlandse sectie te controleren en te disciplineren.²³ In de eerste plaats stond de CPH net als alle andere partijen in principe onder voortdurend toezicht van het centrale Komintern-apparaat in Moskou. Deze surveillance werd in de loop van de jaren twintig, naarmate de bureaucratie uitdijde en de centralisatie toenam, intensiever. De CPH was verplicht op gezette tijden de verschillende afdelingen van de Komintern te informeren over allerlei facetten van het partijleven. Ook moesten verslagen van de zittingen van het partijbestuur en exemplaren van *de Tribune* naar Moskou worden gezonden.

Komintern-vertegenwoordigers

De Komintern-controle was grotendeels afhankelijk van de medewerking van de CPH: zij moest de benodigde gegevens aanleveren. In de praktijk schortte er echter nogal wat aan de informatievoorziening. Dit kon te maken hebben met de slechte verbindingen tussen Amsterdam en Moskou, of met onwil of onvermogen van de Nederlandse sectie. De Komintern beschikte echter ook over de mogelijkheid afgezanten op onderzoek uit te sturen. Bij belangrijke partijen als de KPD, de PCF of de CPGB stationeerde Moskou in de jaren twintig zelfs een permanente vertegenwoordiger. De CPH stond wat minder hoog aangeschreven, want haar bleef zo'n waakhond bespaard.

De instructeurs waren de voelhorens van de Komintern-leiding in de secties. Zij gaven hun ogen de kost en rapporteerden uitgebreid over hun bevindingen aan Moskou (en later aan Berlijn). Ook brachten zij directieven mee en zagen zij toe op de uitvoering van die opdrachten. De CPH kreeg regelmatig bezoek uit Moskou, zeker ten tijde van partijconflicten. In de jaren 1924–1930 kwamen er voor zover bekend minstens vijftien verschillende vertegenwoordigers over de vloer, de instructeurs van de KJI, IAH en IRH niet meegerekend.²⁴ De RVI stuurde er minimaal acht naar de CPH en het NAS.²⁵ Vanwege het mogelijke RVI-lidmaatschap van het NAS mocht de vakcentrale zich eerder in deze belangstelling verheugen dan de CPH.

Een grote hindernis in de communicatie met deze vertegenwoordigers vormde natuurlijk de taal. Vrijwel zonder uitzondering was geen van hen het Nederlands machtig, terwijl bij lange na niet iedereen in de top van de CPH vreemde talen sprak, zeker niet na het vertrek van het driemanschap. Door vooral Duitstalige instructeurs naar Amsterdam te zenden hoopte Moskou dit probleem wat te verkleinen. Niettemin bleef de taalbarrière een serieuze belemmering voor de gezanten om zich een goed beeld te vormen van wat er in de CPH leefde – wanneer zij hier tenminste echt opuit waren.

Bij Wijnkoop en Van Ravesteyn waren de mandatarissen van Moskou bepaald niet welkom. Zij verafschuwden deze centralistische praktijken en trakterden 'pottenkijkers' als Hammer, Woog en Humbert-Droz op een koude ontvangst. De oppositie daarentegen ontving ze met open armen, omdat zij op hun bijstand rekende. Na de aflossing van het driemanschap in 1925 had de nieuwe partijleiding behoefte aan assistentie en directieven van de Komintern. Zij drong geregeld aan op de komst van een instructeur.²⁶ De CPH wilde meer leiding vanuit Moskou, zo maakte De Visser op het zesde wereldcongres duidelijk. Een jaar later vroeg Seegers nadrukkelijk om aanwijzingen: 'Wenn die Komintern so handelt wie 1925, bekommen wir dieselbe Situation, dass unsere Partei selbständig handelt und dass wir nachher kritisiert werden.'²⁷ Deze afhankelijke opstelling van de partijleiders in de tweede helft van de jaren twintig betekende dat zij de instructeurs beslist niet beschouwden als 'boodschappenjongens ... die wenig begrip van de situatie hadden', zoals Stutje veronderstelt.²⁸ Toen Manuel, Bergsma en Seegers later het slacht-

offer werden van hun optreden waren zij vanzelfsprekend minder over de vertegenwoordigers te spreken.

Neutraal waren de afgezanten natuurlijk nooit; het belang van Moskou stond bij hen voorop. Dat hoefde lang niet altijd te stroken met wat de СРН-leiding wilde. Wanneer er tegenstellingen waren, poogden de instructeurs binnen de partij steun te vinden voor de lijn van de Komintern, teneinde zo de onwilligen meer onder druk te kunnen zetten. Moskou deinsde er niet voor terug zich daarbij van het instrument van fractievorming te bedienen, iets wat voor de partijleden een doodzonde was. In 1924–1925 vormden Neumann en Hammer een Moskougetrouwe oppositie als alternatief voor het driemanschap. In de jaren 1929–1930 bedienden de WEB-vertegenwoordigers zich van een identieke tactiek, zij het dat het toen veel ruwer toeging.²⁹ In tegenstelling tot het midden van de jaren twintig werd nu geen enkele coulance getoond met degenen die zich niet geheel naar de lijn van Moskou wensten te richten. Dit verschil in aanpak kwam ook tot uitdrukking in de persoonlijkheid van de instructeurs van beide perioden: Hammer, Van Overstraeten en ook Hoernle waren veel minder onverbiddelijk dan latere vertegenwoordigers als Bamatter, Ferguson en Neptun.

Invitatie naar Moskou

De Komintern kon ook invloed op de gang van zaken in een partij uitoefenen door in Moskou met hun vertegenwoordigers te overleggen. Vanwege de congressen en de plena gingen er regelmatig partijafgevaardigden naar de hoofdstad van de Sovjet-Unie. Tijdens hun verblijf vonden er vaak gesprekken plaats met Komintern-medewerkers over uiteenlopende aangelegenheden. Hoogstwaarschijnlijk is Goulouze bij zijn bezoek aan het plenum van de КЖІ-Exekutive tijdens een van zulke ontmoetingen uitverkoren tot partijsecretaris. Moskou kon ook om bijzondere redenen leidende partijgenoten uitnodigen. Zo werd Schalker al snel na zijn aantreden als partijsecretaris dringend verzocht voor een kennismaking naar de Sovjet-Unie te komen. Al deze gedachtewisselingen boden de Komintern de mogelijkheid zich nader te informeren over de situatie in de Nederlandse sectie. Ook konden de gesprekspartners worden geïnstrueerd zich op een bepaalde wijze op te stellen.

Als een middel om conflicten in de secties op te lossen, stelde Moskou dikwijls ad-hoccommissies in. Vertegenwoordigers van de elkaar bestrijdende groepen werden naar de hoofdstad van de Sovjet-Unie ontboden om samen met door de Komintern aangewezen commissieleden tot overeenstemming te komen. Vooral in de eerste helft van de jaren twintig gebeurde dit vaak. Deze methode paste goed bij de toenmalige, meer op compromissen gerichte werkwijze van de Komintern. De eerste Holländische Kommission werd in juni 1923 ingesteld. Er zouden er vervolgens twee in 1924 (plus nog één die door de RV I in het leven was geroepen) en twee in 1925 volgen. De laatste werd in 1926 bijeengeroepen. De samenstelling van de commissies wekte nogal eens verbazing: niet zelden zaten er vertegenwoordigers

van buitenlandse secties in die van toeten noch blazen wisten als het om de CPH ging. De juiste politieke opvatting was vaak belangrijker dan kennis van zaken, zoals Wijnkoop in de Holländische Kommission van het voorjaar van 1925 merkte.

Een invitatie naar Moskou kon ook bedoeld zijn om een sectie te verlossen van een lastpak. Het kwam voor dat recalcitrante vooraanstaande partijleden in de Sovjet-Unie werk werd aangeboden, zodat zij niet langer in eigen land hun partijleiding in politiek opzicht in de weg zaten. Brandler en Thalheimer zijn hiervan wel de bekendste voorbeelden. De Komintern trachtte ook Wijnkoop en Van Ravesteyn uit Nederland weg te lokken, maar de beide ex-partijleiders hapten niet.

Vertegenwoordiging in Moskou

Bij de disciplineren van de secties speelden hun officiële vertegenwoordigers op het hoofdkwartier van de Komintern een rol. Deze gedelegeerden hadden zitting in de hoogste bestuursorganen van de wereldorganisatie: eerst in het ЕККИ, later in het Politsekretariat. Via haar vertegenwoordiger kon de partijleiding voeling houden met het politieke centrum. Zij bleef zo op de hoogte van de stemmingen in Moskou, onder andere ten aanzien van de eigen partij. De Komintern kon zich via deze representant direct met de partijtop verstaan. Omdat de partijvertegenwoordigers gedurende langere tijd in Moskou woonden en deelnamen aan het Kominternbestuur, hadden zij doorgaans de neiging zich meer met de politiek van hun superieuren te vereenzelvigen dan met die van hun eigen partij. Zij assisteerden bij de opstelling van directieven voor hun partijen en niet zelden oefenden zij pressie uit op de leiding thuis om de lijn van Moskou door te voeren.

De CPH had alleen in de jaren 1920–1922 een vertegenwoordiger in Moskou. Na het tweede wereldcongres was Proost in de Sovjet-Russische hoofdstad als Nederlands lid van het ЕККИ achtergebleven. Aan de disciplineren van de CPH droeg hij amper bij, ook al omdat de Komintern zich de eerste jaren na de opheffing van het Amsterdams Bureau weinig om de Nederlandse sectie bekommerde. Verder dan de partijleiding op te wekken met informatie over de brug te komen ging Proost niet. Zijn loyaliteit lag meer bij het driemanschap dan bij Moskou: hij was vooral de antenne van Wijnkoop in de Komintern. Hetzelfde gold overigens voor de vertegenwoordigers van het NAS in het Vollzugsbüro in 1925–1927, de periode vlak voor en tijdens het kortstondige RVI-lidmaatschap van de Nederlandse vakcentrale.

Nadat Proost aan het einde van 1922 naar Nederland was teruggekeerd, moest de CPH het anders dan de meer belangrijke secties lang zonder een representant stellen. Pas vanaf 1930 kon zij weer vertegenwoordigers naar Moskou sturen. De eerste in de rij was De Leeuw. Hij werd door de Komintern formeel niet als partijvertegenwoordiger erkend omdat hij geen deel uitmaakte van het Politsekretariat. De CPH beschouwde hem echter wel als zodanig. In tegenstelling tot Proost maakte De Leeuw zich geheel tot spreekbuis van zijn Moskouse superieuren. Geregeld

stuurde hij brieven naar Schalker waarin hij de partijsecretaris de les las of tot grotere activiteit maande.

Van Reesema

Bij het toezicht op de CPH door de Komintern nam Van Reesema een speciale positie in. Hij was eind 1924 naar Moskou afgereisd om voor de Komintern te gaan werken en kreeg er na enige tijd een functie op de Informations-Abteilung en later op het MELs. Vrijwel alle binnengekomen informatie over de CPH kwam hem onder ogen. Hij vlooida dagelijks *de Tribune* door, en de verslagen van de door Moskou naar Amsterdam gezonden instructeurs belandden in de regel ook op zijn bureau.

Van Reesema was de enige Nederlander die langdurig in het apparaat van de wereldorganisatie heeft gewerkt. Er was in Moskou niemand die beter was ingevoerd in de CPH dan hij: per slot van rekening was hij al vanaf 1909 lid. Mede door het feit dat de Nederlandse sectie jarenlang geen vertegenwoordiger bij de Komintern had, steeg Van Reesema's politieke invloed ver uit boven zijn formele functie. Onder andere op basis van zijn rapporten nam de Komintern-leiding besluiten die de CPH diep konden raken. Vaak werden die besluiten dan weer door Van Reesema zelf uitgewerkt. Voorbeelden hiervan zijn de royementen van Wijnkoop en Van Ravesteyn door de Komintern, en de aanwijzing van Goulooze als CPH-secretaris. Ook bij de diverse Holländische Kommissionen kon Van Reesema zijn invloed doen gelden. Hij nam ettelijke keren als secretaris deel aan de commissiezittingen en was dikwijls betrokken bij de opstelling van de resoluties.³⁰

Uiteraard was het niet zo dat Van Reesema in staat was het Komintern-beleid inzake de Nederlandse sectie eigenmachtig te bepalen. Wel was hij, in het algemeen niet gehinderd door de aanwezigheid van andere CPH-deskundigen in Moskou, in de gelegenheid de analyses die hij van zijn eigen partij maakte hier en daar bij te kleuren – iets wat hij zeker niet naliet te doen wanneer het ging om zijn oude vijanden Wijnkoop, Van Ravesteyn en Ceton. Bij Van Reesema's vertrek naar Moskou had dit drietal de bui al zien hangen. Zij waren zeker niet de enigen die bang waren voor de geneigdheid van Van Reesema tot intriges en manipulatie. Ook de opvolgers van het driemanschap vonden hem niet bonafide, zo bleek immers na het zesde wereldcongres in 1928. Het verzoek van de CPH-leiding aan Moskou om Van Reesema voortaan geheel buiten de behandeling van de Nederlandse aangelegenheden te houden werd niet gehonoreerd.

In diezelfde tijd verzwakte echter door de oprichting van het WEB in Berlijn Van Reesema's greep op de informatievoorziening over de CPH binnen het Komintern-apparaat. Naast het MELs was er nu een belangrijke instantie bijgekomen die Moskou over de Nederlandse sectie inlichtte. De gang van zaken rond de kandidatuur van Goulooze laat zien dat de Komintern-top het oordeel van Berlijn zwaar liet wegen.

Het de facto herstel van het instituut van de CPH-vertegenwoordiger deed even-

eens afbreuk aan de eens exclusieve positie van Van Reesema. Niettemin bleef ook in de jaren dertig voor de Nederlandse Moskougangsters een bezoek aan hem onvermijdelijk. Van Reesema zat immers als een spin in het web en kende de politieke mores in de hoofdstad van de Sovjet-Unie als geen andere Nederlander. Het gaf hem de gelegenheid de gangen van zijn landgenoten na te gaan en eventuele onrechtmatigheden door te brieven aan de Sovjet-veiligheidsdiensten. Hij overleefde alle zuiveringen van de Komintern en overleed in 1949.³¹

Financiële steun

‘Wanneer eenmaal de geschiedenis der proletarisch-sociale revolutie zal worden geschreven, zal de wereld zich verbazen over den geringen invloed, door de russische materiele hulpbronnen op die revolutie uitgeoefend,’ schreef Roland Holst in 1920.³² Vijf jaar later moest zij toegeven dat zij de plank geheel misgeslagen had. De gevolgen van de gelden die de CPH en andere communistische partijen van de Komintern ontvingen, waren bijzonder groot geweest – en uitsluitend in negatieve zin. ‘Die groote finantiële afhankelijkheid van Moskou voor de gewone dagelijksche dingen van ’t partijleven is een van de oorzaken die veel tot het groote verval (innerlijk en uiterlijk) der CP hebben bijgedragen,’ erkende Roland Holst ruiterlijk.³³

Hoewel niet exact te bepalen is hoeveel de CPH in de jaren twintig aan financiële hulp uit Moskou heeft ontvangen, valt wel een redelijke indicatie van het totaalbedrag te geven.³⁴ In de eerste jaren na de Russische Revolutie vond de steunverlening aan de communistische partijen nogal ondoorzichtig en op ongeregelde basis plaats. Niettemin kan worden vastgesteld dat de CPH tot 1921 in ieder geval via Rutgers, Gorter en Ström materiële bijstand van naar schatting minstens 40.000 gulden heeft ontvangen (exclusief de bijdragen voor het Amsterdams Bureau).

Met de instelling van de Budgetkommission in 1921 kwam er een structurele en heldere aanpak tot stand. De CPH kreeg nu elk kwartaal een subsidie. In 1922 bedroeg die op jaarbasis 12.000 gulden. Over de periode tot 1930 incasseerde de CPH een kleine ton, waarbij ervan uitgegaan wordt dat de subsidie in deze periode niet is verlaagd. Er zijn aanwijzingen dat dit inderdaad niet is gebeurd. Sneevliet bijvoorbeeld beweerde dat de CPH na het heengaan van het driemanschap een ‘toenevende subsidie’ had gekregen. Dit zou kunnen kloppen; per slot van rekening zal de Nederlandse sectie meer geld hebben gekregen in het kader van de tegen Trotski gerichte ideologische campagne in het najaar van 1927. Dat de subsidie voor de CPH in 1928 een ton zou hebben bedragen zoals Sneevliet stelt, lijkt echter onwaarschijnlijk.³⁵

Naast deze geregelde bijdragen kon de Nederlandse sectie ook nog op extraatjes rekenen. Zo sprong de Komintern bij enkele verkiezingscampagnes bij: in 1922 met 12.000 gulden, drie jaar later met 3000 gulden. In datzelfde jaar nam Moskou ook het tekort van *de Tribune* à 2400 gulden voor zijn rekening. Ongetwijfeld zal de

Komintern vaker de helpende hand hebben toegestoken. Verder kwam er bij de vakbondscommissie en de CJB op gezette tijden geld binnen. Het NAS zou in de kasboeken van Moskou niet voorkomen. Volgens Sneevliet had zijn vakcentrale nooit één roebel van de RVI aangenomen, integendeel: de penningmeester droeg ten tijde van het lidmaatschap contributie aan Moskou af.³⁶

Het grootste deel van de gelden die de CPH ontving, werd gebruikt om de gaten in de begroting van de immer noodlijdende krant *de Tribune* te stoppen. Het dagblad was onmisbaar in de communicatie met de leden en sympathisanten. De partij beschouwde het als ‘ons belangrijkste propagandamiddel’, dat koste wat het kost in stand moest worden gehouden.³⁷ De uitgave van het dagblad diende tegelijk de buitenwacht te overtuigen van de levensvatbaarheid en opofferingsgezindheid van het communisme. Van enige onafhankelijkheid van het partijblad kon door de steun van de Komintern geen sprake meer zijn, zo oordeelden Roland Holst en Sneevliet. Dat zij hierin gelijk hadden, bleek bij de hierboven reeds gememoreerde campagne tegen Trotski. Hoeveel geld *de Tribune* extra kreeg is niet bekend, maar het aantal pagina’s van de in die tijd in grote financiële problemen verkerende krant steeg plotseling.³⁸

Alles bij elkaar genomen heeft de CPH in de periode van 1918 tot en met 1930 van Moskou naar schatting minstens 160.000 gulden ontvangen (in de jaren dertig zou de partij er nog eens minimaal 100.000 gulden bij krijgen).³⁹ Anno 2001 zou deze som neerkomen op ongeveer anderhalf miljoen gulden. Hierin zijn niet de bijdragen verwerkt die de IAH, de IRH en waarschijnlijk de Liga aan hun Nederlandse afdelingen verstrekten, en de KJI aan de CJB.⁴⁰ Het geschatte totaalbedrag is eerder aan de behoudende kant dan te hoog. Verwacht mag worden dat in de wanordelijke eerste tijd niet alle schenkingen nauwgezet zijn bijgehouden. Voor de jaren twintig zijn slechts enkele extraatjes boven op de reguliere subsidie bekend. Ook hier mag men ervan uitgaan dat Moskou de CPH en *de Tribune* vaker dan de hierboven vermelde drie keer in tijden van nood heeft bijgestaan.

Ook al is de omvang van het totaalbedrag niet precies te bepalen, vast staat dat de steun voor de CPH van levensbelang is geweest. Uitgaande van een gemiddelde van 12.000 gulden per jaar (de reguliere subsidie van de Nederlandse sectie aan het begin van de jaren twintig), bedroeg die meer dan de jaarlijkse inkomsten van de partij. De CPH en *de Tribune* konden de hulp van Moskou niet missen; het voortbestaan van de krant hing ervan af.⁴¹

Belang van de CPH voor Moskou

Men kan zich afvragen waarom Moskou in de jaren twintig betrekkelijk veel aandacht en geld aan de CPH heeft geschonken. De positie van de Nederlandse sectie in de wereldorganisatie was na de opheffing van het Amsterdams Bureau immers marginaal. De partij was in het ЕККИ niet doorlopend vertegenwoordigd: in de jaren 1922–1924 en 1927–1928 schitterde zij door afwezigheid. Vanaf 1928 tot 1935

had de CPH-afgevaardigde de status van kandidaat-lid. Tot lid van de hoogste organen (Präsidium of Politsekretariat) heeft geen enkele Nederlander het geschopt, en dat terwijl vertegenwoordigers van andere kleine partijen (zoals de Britse, Zweedse en Indonesische) hierin wél zitting hadden. Het aantal stemmen dat de CPH op de wereldcongressen toegewezen kreeg, was altijd gering; de partij werd doorgaans in de voorlaatste categorie ingedeeld. Alleen in het begin had de CPH van Moskou een enkele keer opdracht gekregen een instructeur naar een andere sectie te sturen. Op de agenda van de Russische delegatie in de Komintern heeft de CPH nooit gestaan.⁴²

Deze geringe interesse van de Komintern voor de CPH was evenredig aan haar electorale omvang en haar ledental. Kwantitatief stelde zij vergeleken met de KPD of de PCF niet veel voor. Ook vond Moskou Nederland niet van doorslaggevend belang voor de wereldrevolutie. De eveneens marginale CPGB werd door de Komintern wél hoog aangeslagen omdat Groot-Brittannië een van de imperialistische grootmachten was. Dezelfde waardering gold voor de getalsmatig weinig indrukwekkende sectie in de Verenigde Staten.

Toch was Nederland in de ogen van Moskou niet volstrekt onbeduidend. 'Die Komintern hat das grösste Interesse, sich mit der holländischen Partei zu beschäftigen,' verklaarde de jonge Neumann in 1925 wat overdreven in Moskou. 'Erstens, weil Holland ein wichtiges imperialistisches Land ist, zweitens, weil Holland in Zusammenhang mit den Ereignissen im Osten eine gewisse Rolle spielen wird, auch für die internationalen Revolution von grosser Bedeutung sein wird.'⁴³ Het koloniale bezit, en dan met name Indonesië, verleende de CPH een zekere meerwaarde.⁴⁴ In het onderhouden van de contacten met Indonesië vormde de CPH een essentiële, zij het niet altijd even betrouwbare schakel. Ook het in 1923 in Rotterdam gevestigde Havenbureau speelde in de communicatie met de Nederlandse kolonie een rol. Het bureau was een onderdeel van een mondiaal netwerk van door Moskou gefinancierde steunpunten in de grootste wereldhavens en maakte deel uit van de verbinding tussen Leningrad en West-Europa.

Ook het feit dat Moskou geen ambassade in Nederland had, waardeerde de positie van de CPH enigszins op. Den Haag had in 1918 de betrekkingen met het bolsjewistische regime verbroken en zou pas in 1942 tot de erkenning van de Sovjet-Unie overgaan.⁴⁵ Gedurende het interbellum was er daardoor geen diplomatieke vertegenwoordiging van Moskou in Nederland. Wel werd in 1927 in Rotterdam en later in Amsterdam een handelsvertegenwoordiging geopend. In een dergelijk vacuüm was de aanwezigheid van een loyale partij als de CPH welkom, al was het maar omdat die in het parlement kon pleiten voor herstel van de diplomatieke en handelsrelaties.⁴⁶

De CPH kreeg dus een zeker gewicht voor Moskou door de koloniale connectie, de strategische ligging van de Rotterdamse haven en het diplomatieke niemandsland tussen het Binnenhof en het Kremlin.⁴⁷ Maar ook los van deze punten zou de Komintern zich uiteindelijk met haar Nederlandse sectie hebben bemoeid. De cen-

traliseringstendens binnen de wereldorganisatie was zo sterk dat na de meest voor-
aanstaande partijen de kleinere vanzelf aan de beurt kwamen.

Grenzen aan de controle door Moskou

Met het verlenen van financiële bijstand, het sturen van instructeurs en het uitnodigen van partijvertegenwoordigers beschikte de Komintern over een respectabel instrumentarium om de CPH te dwingen in de pas te lopen. Hiervan werd regelmatig gebruikgemaakt, zoals hierboven is gebleken. Dat het ingrijpen van Moskou niet altijd effectief was, lag dan ook niet aan de afwezigheid van controlemiddelen, maar aan beperkingen van geografische en organisatorische aard.⁴⁸

In de eerste plaats werd een slagvaardig en doortastend optreden van Moskou bemoeilijkt door de afstand. Amsterdam was meer dan tweeduizend kilometer verwijderd, wat betekende dat het nogal wat tijd kostte voordat de Komintern op spoedeisende ontwikkelingen in de CPH kon reageren, zoals bijvoorbeeld bij de partijcrisis in mei 1925 bleek. De afstand was vanzelfsprekend een groter probleem in een tijd dat de verbindingen slecht waren. In de eerste jaren na de Oktoberrevolutie waren de post- en telegraafverbindingen tussen Nederland en Sovjet-Rusland verbroken, en de geallieerde blokkade belemmerde toen het reisverkeer. Rutgers was met zijn Komintern-opdracht van Moskou naar Nederland drie weken onderweg (inclusief een kortstondig verblijf in Berlijn), de door Wijnkoop aangevoerde delegatie naar het tweede wereldcongres deed alleen al over het traject Amsterdam-Moermansk twee weken. De gebrekkige mogelijkheden tot contact zouden het Amsterdamse Bureau lelijk opbreken.

Maar ook nadat in het begin van de jaren twintig de verbindingen met de Sovjet-Unie min of meer waren genormaliseerd, bleven zij verre van optimaal. De telegrafie functioneerde redelijk, maar de post was soms wekenlang onderweg, zoals blijkt uit de dagtekening van brieven en het stempel van ontvangst. CPH-vertegenwoordigers die naar Moskou wilden moesten voor het verkrijgen van visa eerst een tussenstop maken in Berlijn, omdat de Nederlandse regering de Sovjet-Unie diplomatiek niet had erkend. De tocht ging nu vrijwel altijd per trein, hetgeen vergeleken met de boot de reistijd aanzienlijk verkortte. Niettemin duurde het nog ruim drie dagen voordat een CPH-gedelegeerde in Moskou stond, of een Komintern-afgevaardigde vanuit de hoofdstad van de Sovjet-Unie in Nederland aankwam.⁴⁹ Om praktische redenen gaf de Komintern de KPD weleens telegrafisch opdracht een vertegenwoordiger naar de CPH te sturen. Tijdens de partijcrisis in mei 1925 kwam Humbert-Droz als Komintern-afgevaardigde per vliegtuig uit Moskou naar Amsterdam. De luchtreis tussen beide hoofdsteden bedroeg zestien vliegreizen, maar daar kwam nog tijd bij vanwege de vele tussenlandingen.⁵⁰

De oprichting van het WEB in Berlijn aan het einde van de jaren twintig verkortte de lijnen tussen de Komintern en de CPH aanzienlijk. Het bureau in de Duitse hoofdstad had uitgebreide volmachten om de secties in zijn ressort te controleren

en te dirigeren. Het WEB werd echter in zijn optreden gehinderd door de stroef verloopende onderlinge afstemming met het centrale apparaat in Moskou. Dit kwam onder meer tot uiting in de sterk uiteenlopende visie op de samenstelling van de CPH-leiding rond de jaarwisseling van 1929/1930. Ettelijke keren had het WEB over de gebrekkige coördinatie door Moskou geklaagd en om nadere instructies verzocht.⁵¹ Het bureau was kennelijk beducht het initiatief te nemen, zelfs nadat het daarvoor van de Komintern-top het groene licht had gekregen. Deze terughoudendheid illustreert de verlamme uitwerking van de toenemende centralisering en russificatie van de besluitvorming in de Komintern. Lagere organen wilden niet het risico lopen beslissingen te nemen die de top onwelgevallig zouden zijn. Van het eigenzinnige gedrag dat Neumann en Stirner in 1925 nog etaleerden, was weinig meer over.

Bureaucratische problemen kenmerkten de Komintern overigens al vanaf het begin. Afdelingen in het centrale apparaat in Moskou werkten nogal eens langs elkaar heen en functioneerden traag. Zo voelde aan het einde van 1924 de in Nederland verblijvende instructeur Hammer zich geheel aan zijn lot overgelaten omdat hij al meer dan een maand niets meer uit Moskou had gehoord. Ralf verbleef anderhalve maand in Amsterdam zonder nadere consignes. Ook de CPH kon zich soms opwinden over de lakse reacties van de Komintern. 'Wir muessen in der ernstesten Weise dagegen protestieren, dass wir derart ohne Antwort und ohne Unterstuetzung gelassen werden in Sachen, in denen wir Euer Hilfe beduerfen,' schreef partijsecretaris Bergsma aan Moskou nadat eerdere verzoeken onbeantwoord waren gebleven.⁵²

Van de andere kant was het misprijzen van de Komintern over de gebrekkige informatievoorziening door de CPH evenmin van de lucht. Toen Proost, Van Reesema, Van Wijngaarden en De Leeuw in Moskou verbleven, klaagden zij evenals de Komintern-afdelingen steen en been over de nalatige opstelling van de CPH. Meer dan met de soms moeizame verbindingen had dit te maken met de geringe omvang van het Nederlandse partijapparaat. De paar betaalde functionarissen hadden veel aan hun hoofd en waren bovendien voor vele gegevens afhankelijk van de medewerking uit de lagere regionen. Het afdelingskader dat vrijwillig 'diende', was daartoe lang niet altijd in staat. Het was vaak eveneens overbelast, of had misschien geen zin informatie bij elkaar te sprokkelen waarvan het nut niet werd ingezien.

Op dit punt stuitte de Komintern op haar eigen tekortkomingen; zij had nauwelijks oog voor wat als het menselijk tekort kan worden aangeduid. Lenin was doordrongen van de mogelijkheden van 'revolutionaire wil', en de Komintern, zijn geesteskind, was met hetzelfde voluntaristische sop overgoten. Aan de wereldorganisatie lag de notie ten grondslag dat de secties vanuit het centrum effectief te beheersen waren. Wanneer dit dirigistische mechanisme in de praktijk haperde, werd dit door Moskou geweten aan onwil van de secties. Later zou hiervoor de term 'sabotage' in zwang komen. Als standaardreactie werd de centralisatie nog eens ver-

sterkt en de discipline strakker aangehaald. Dat de partijleden aan de basis, duizenden kilometers verwijderd van Moskou, misschien wel van goede wil waren maar niet aan de uitvoering van de besluiten toekwamen omdat zij overladen werden met opdrachten of te veel andere besognes hadden, kwam niet bij de Komintern-leiders op. De term 'conditio humana' kwam in het bolsjewistische vocabulaire niet voor.⁵³

De magneet van Moskou

Het 'menselijk tekort' laat zien dat de controle- en machtsmiddelen slechts één kant vormen van het verhaal van de betrekkingen tussen Moskou en de communistische partijen elders in de wereld. Ondanks de opgeschroefde centralisatie en discipline waren er communisten, zeker in de lagere echelons van de partij, die buiten het bereik van deze instrumenten bleven of er zelfs ongevoelig voor waren.⁵⁴ Dit wil echter geenszins zeggen dat zij zich daarmee bewust wilden afzetten tegen de Komintern. Zij mochten om wat voor reden dan ook de decreten van het internationale centrum misschien slordig of in het geheel niet uitvoeren, de meesten van hen bevonden zich wel degelijk binnen de ideologische invloedssfeer van Moskou. Aangetrokken door de hemelbestormende Oktoberrevolutie waren zij in de ban gekomen van Lenins pogingen het socialisme in het achterlijke Rusland op te bouwen – het tweede aspect van de 'meridiaan van Moskou'.

Behalve van enkele intellectuelen kwam in Nederland de adhesie voor de Oktoberrevolutie vooral uit de hoek van wat Marx het 'lompoproletariaat' noemde, de ongeschoolde en allerarmste laag van de bevolking. Een deel van de losse werkers en de land- en veenarbeiders voelde zich niet aangesproken door de gematigde opstelling van de SDAP. De revolutiepoging van Troelstra ten spijt hadden de sociaal-democraten in de praktijk immers gekozen voor de geleidelijke hervorming van de kapitalistische samenleving en niet voor haar omverwerping. Toen deze *have-nots* in juli 1918 als gevolg van de invoering van het algemeen mannenkiesrecht voor het eerst in de gelegenheid kwamen hun aanklacht *in politicis* kenbaar te maken, konden zij daarvoor terecht bij 'anti-systeem-partijen' als de Socialistische Partij (SP) en de SDP/CPH. Roland Holst zag hierin terecht een belangrijke reden van bestaan voor de CPH. 'In haar krijgen de toorn en de haat van het deel der arbeidersklasse, dat dreigt een afvalprodukt van het kapitalistische verval te worden, en dat zich in de S.D.A.P. in het algemeen niet meer thuis voelt een stem. Die stem te doen hooren, dat protest tot uiting te brengen, die aanklacht tegen het kapitalisme te formuleeren, dat is de functie der C.P.H.'⁵⁵

Ten tijde van de staatkundige initiatie in het roerige jaar 1918 van deze radicale 'stemlozen' met hun politiek vaak nog niet volledig uitgekristalliseerde identiteit kon de CPH (anders dan de SP) ten volle profiteren van haar band met Lenin. De Oktoberrevolutie in het verre Rusland bracht hoop in het leven van deze proletariërs. Bij hun electorale debuut brachten zij vaak hun stem uit op de partij die zich

geheel verbond met de bolsjewistische omwenteling: de SDP/CPH. Het leidde tot de doorbraak van de partij, zowel wat betreft het aantal kiezers als het ledental. Zij zal ook hebben geprofiteerd van haar felle opstelling tegen de Eerste Wereldoorlog, 'De wereldoorlog is de vader der K.I. [Komintern], de russische revolutie haar moeder', aldus Roland Holst, en dit gold ook voor het Nederlandse communisme.⁵⁶ Ook al was Den Haag neutraal, de verschrikkingen van de strijd en de economische gevolgen ervan waren in Nederland zichtbaar en voelbaar.

De CPH sprak vooral aanhangers van het vrije socialisme aan. Behalve door het revolutionaire sentiment kwam dat ook door de hoop dat de bolsjewistische omwenteling de macht in handen zou leggen van de sovjets, de arbeidersraden. De CPH vond in Oost-Groningen en Zuidoost-Friesland weerklank bij de anarchisten. Het communisme werd hier beschouwd als de 'erfenis van Domela Nieuwenhuis'.⁵⁷ In Amsterdam waren haar kiezers grotendeels uit dezelfde wijken afkomstig als waar vroeger de volgelingen van Domela Nieuwenhuis woonden. Tijdgenoten registreerden dat syndicalisten eveneens 'communistisch' stemden – niet alleen in de hoofdstad maar ook daarbuiten, zoals het voorbeeld van Bouwman in Rotterdam aantoonde.⁵⁸

De communistische morele gemeenschap

Een groot deel van deze aanhang bleef de CPH trouw, ook toen na verloop van tijd haar revolutionaire glans verbleekte. Zelfs anarchisten, die zo weinig ophadden met organisatie en hiërarchie, voegden zich in de hiërarchische en centralistische partij. De verklaring hiervoor moet opnieuw in de relatie met Moskou worden gezocht. De identificatie met de Sovjet-Unie en het lidmaatschap van de Komintern gingen gepaard met de wording van een specifieke communistische subcultuur. Het door de kerkhistoricus Van Rooden gemunte concept van de 'morele gemeenschap' is hierop van toepassing. Sinds het einde van de negentiende eeuw kregen dergelijke gemeenschappen, die later als 'zuilen' zouden worden aangeduid, in orthodox-protestantse, rooms-katholieke en sociaal-democratische kring vorm, aldus de historicus De Rooy – alle 'met een eigen identiteit, met eigen inzichten op levensbeschouwelijk, politiek en moreel terrein, met een eigen zingevend verleden en met eigen tradities, gebruiken en zelfs taal'.⁵⁹

In de jaren twintig ontstond er geleidelijk ook een communistische pendant van deze gemeenschappen. De ideologische basis ervoor werd geleverd door het marxisme-leninisme.⁶⁰ Deze theorie was echter meer dan een leer die de maatschappij verklaarde, het was ook een alomvattende wereldbeschouwing die troost bood en verheffing beloofde en daarmee zin en richting gaf aan het leven van haar aanhangers.⁶¹ Met haar revolutionaire heilsverwachting van de klassenloze samenleving en de compromisloze afwijzing van het kapitalisme en de 'burgerlijke' democratie, grendelde het marxisme-leninisme de communistische morele gemeenschap af van de rest van de maatschappij. Organisatorisch kreeg de gemeenschap

gestalte in een aantal ‘proletarische’ verenigingen en instellingen op uiteenlopende terreinen, onder meer bedoeld voor onderling hulpbetoon, culturele ontwikkeling en verheffing van de achterban. Moskou speelde bij deze institutionalisering een belangrijke rol. Vanwege het schaalverschil was dit communistische netwerk niet zo uitgebreid als bij de andere stromingen, die bijvoorbeeld over een eigen omroep, een verzekeringsmaatschappij en woningbouwverenigingen beschikten. Deze lacune werd evenwel ruimschoots gecompenseerd door het dwingende, rigide, messianistische en totalitaire karakter van de marxistisch-leninistische levensbeschouwing enerzijds en de lokale concentratie en het cement van de sociale homogeniteit van het Nederlandse communisme anderzijds.

Zo kwam er gaandeweg een specifiek communistisch domein binnen de samenleving tot stand; een eigen leefwereld, min of meer afgesloten, met een eigen mentaliteit, beleving, levensstijl, toekomstvisioen. Het kende tot op zekere hoogte ook een eigen moraal: collectivistischer dan de ‘burgerlijke’ moraal, en gekenmerkt door een grote opofferingsgezindheid en onderlinge solidariteit. Deze communistische gemeenschap, waarvan de partij het middelpunt was, had een uitgesproken stempel. Dit kwam vooral doordat zij gevoed werd door een buitenlandse inspiratiebron: de Sovjet-Unie, en zich deelgenoot wist van het internationale verband van de Komintern.⁶² Het leven van de communist speelde zich voor een belangrijk deel binnen dit scherp afgebakende milieu af. Gevolg was dat de communistische achterban in maatschappelijk opzicht geïsoleerd raakte. Dit werd nog eens versterkt door het feit dat de aanhang samengebond was in enkele bastions in het land, en door het politieke en maatschappelijke anti-communisme.⁶³

Omvang

Hoe hecht deze communistische gemeenschap ook mag zijn geweest, in kwantitatief opzicht was zij niet groot (zie bijlage 1). Als haar uiterste begrenzing kan het aantal CPH-kiezers worden gezien. In 1918 waren dit er 31 043 (2,3%), in 1922 (na de invoering van het vrouwenkiesrecht) 53 664 (1,8%); in 1925 36 770 (1,2%) en in 1929 (voor de CPH en de CPH-CC gezamenlijk) 67 541 (2,0%). Aangenomen mag worden dat iedereen die zich tot de communistische gemeenschap rekende, op de CPH stemde. Omgekeerd zal lang niet elke CPH-kiezer zich deelgenoot hebben gevoeld van deze gemeenschap. De partij zal ook niet specifiek communistisch gemotiveerde proteststemmen hebben getrokken, temeer daar er in deze periode opkomstplicht bestond.

Het aantal abonnees van *de Tribune* biedt een betere indicatie voor de omvang van de communistische gemeenschap dan het electoraat van de CPH. Wie een abonnement betaalde en dagelijks deze krant ontving en naar alle waarschijnlijkheid las, had een veel nauwere binding met de partij dan degene die één keer in de vier jaar zijn stem op die partij uitbracht. Het abonneetal bedroeg in 1919 ruim 5900. Het liep vervolgens gestaag terug tot nagenoeg 3000 in 1929 (zie bijlage 1), overigens ongeveer even hoog als het ledental van de IRH in die tijd.⁶⁴ Een jaar later

boekte *de Tribune* voor het eerst weer een substantiële groei en kwam zij op 3650 abonnees uit. De meesten van hen zullen tot de communistische gemeenschap gerekend mogen worden. In ieder geval behoorden de meeste partijleden ertoe: zij (en wellicht hun gezinnen) zullen de harde kern van de gemeenschap hebben uitgemaakt. In 1920 telde de CPH 2431 leden; in 1930 1100. Al met al zal deze gemeenschap in haar formatieve periode in de jaren twintig op z'n minst uit enkele duizenden leden hebben bestaan. Met de forse groei van de CPH in het daaropvolgende decennium zal deze gemeenschap toen ook haar vleugels hebben uitgeslagen.

De creatie van de communist

In 1917 was er van een communistische partij echter nog in het geheel geen sprake, laat staan van een gemeenschap. De internationale communistische beweging met haar nationale filialen ontstond immers pas in het kielzog van de Oktoberrevolutie. De orthodox-marxistische groeperingen hier en daar in Europa die al eerder met de sociaal-democratie hadden gebroken, waren op de vingers van één hand te tellen. Zij noemden zich alles behalve communistisch. Niet eerder dan na de bolsjewistische machtsovername kreeg deze term inhoud: communisme kwam te staan voor marxisme-leninisme, waarbij in Moskou de nadruk op de tweede component kwam te liggen.⁶⁵

De aanhangers van de nieuwe leer dienden zich eveneens pas na 1917 aan. Hun politieke identiteit was voor een deel nog in de maak. Zij waren natuurlijk radicaal, orthodox-marxistisch en tegen het revisionisme en reformisme van de sociaal-democratie gekant, maar zij misten de volledige identificatie met het leninisme, zoals het voorbeeld van de Nederlandse tribunisten laat zien. In feite moest na de Oktoberrevolutie de communist nog worden geschapen. Deze creatie voltrok zich niet van de ene dag op de andere, maar was een ontwikkeling die zich in de loop van de jaren twintig voltrok, nauw verbonden met de gestalte krijgende communistische morele gemeenschap.

De wording van de communist en zijn gemeenschap werd nadrukkelijk bevorderd door het door de Komintern op gang gebrachte proces van politieke socialisatie. Met de instelling van hoogtijdagen, de introductie van symbolen, de oprichting van organisaties en de herdenking van gezichtsbepalende gebeurtenissen zette Moskou stukje bij beetje een specifieke communistische cultuur in de verf. Deze nieuwe vormen en stijlen voorzagen in een behoefte, zo constateerde Roland Holst in 1925 toen zij terugblikte op de tijd na de Oktoberrevolutie. 'Begeerte naar nieuwe beelden kwam op, honger naar nieuwe symbolen, waarin de hunkeringen, de aspiraties, de verwachtingen ... zich konden kristalliseeren.'⁶⁶ Voor een deel was dit *wishful thinking* van een romantica, maar er zat ook een kern van waarheid in. Ook de achterban van de CPH kon zich op die manier langzaam maar zeker bepaalde politieke inzichten, gevoelens en gedragsregels eigen maken, wat resulteerde in een min of meer gemeenschappelijk beleefde communistische identiteit.

Instituties

Een van de eerste daden van Moskou op dit terrein was het organiseren van de aanhang in engere en bredere zin. Naast de Komintern werden in het begin van de jaren twintig verschillende andere internationale instellingen in het leven geroepen, zoals onder meer de RVI, de KJI, de IAH, de IRH en de Anti-imperialistische Liga. In het bijzonder de drie laatstgenoemde ‘mantelorganisaties’ poogden naast de al bekeerden ook de communistische sympathisanten te bereiken. Zij zetten zich in voor stakende arbeiders en de slachtoffers van ‘kapitalistische onderdrukking’ en van koloniale overheersing. IAH, IRH en Liga hadden alle een afdeling in Nederland, die politieke én culturele functies vervulden. Zij ontplooiden vele activiteiten waarvan CPN-leden de spil vormden: vergaderingen, demonstraties, campagnes (bijvoorbeeld tegen de terdoodveroordeling van opstandige Indonesische communisten en van de anarchisten Sacco en Vanzetti in de Verenigde Staten in 1927), het maken van voedselpakketten voor politieke gevangenen, kleding- en geldinzamelingen, colportagetochten, filmvertoningen en dergelijke.

De oprichting in 1928 van de Vereniging voor Volks Cultuur (vvvc) was een gevolg van het streven van Moskou om arbeiders in West-Europa via primair cultureel georiënteerde organisaties voor zich te winnen.⁶⁷ Onder leiding van Van Lakerveld wilde de vvvc de Nederlandse arbeiders in contact brengen met de cultuur van de Sovjet-Unie. Daarvoor organiseerde zij voordrachten, concerten, toneel- en cabaretvoorstellingen (uitgevoerd door de ‘Club der Blauwkielen’), studiereizen en vertoningen van Sovjet-films. De zondagse filmochtenden die de vereniging in Amsterdam hield, waren zeer populair. De vvvc bood vooral ontspanning en gezelligheid. Zij betrok ook jonge kunstenaars bij haar activiteiten, zoals de filmer Joris Ivens, de illustrator Han Pieck en de schrijver Jef Last.⁶⁸

Zo was rondom de partij, die het hart van de gemeenschap vormde, door toevoegen van Moskou een net van kleine politieke en culturele organisaties gespannen. Daarbij kwamen ook nog verschillende lokale initiatieven, zoals de zangkoren, mandoline- en toneelclubs, die in enkele grotere partijafdelingen werden opgericht. Al deze organisatorische verbanden boden partijleden en sympathisanten de mogelijkheid hun vrije tijd in het gezelschap van gelijkgestemden te besteden. Het aanbod was breed: het varieerde van maatschappelijk activisme tot ‘verantwoord’ vertier. Dat laatste aspect was zeker belangrijk: ontspanning hoefde men niet elders te zoeken, ook hiervoor kon men in eigen kring terecht. Zodoende werd tegelijk voorkomen dat communisten te veel contacten met andersdenkenden zouden onderhouden met alle mogelijkheden van beïnvloeding van dien.

Politieke opvoeding

Van de politieke opvoeding en bewustwording van kinderen en jongeren maakte de CPN betrekkelijk veel werk.⁶⁹ De bij de KJI aangesloten CJB poogde de jongeren te verenigen en te scholen tot ‘goede klassenstrijders’.⁷⁰ De combinatie van politiek en

cultuur waarop de partijleden binnen de communistische gemeenschap werden onthaald, was ook hier aanwezig. Naast scholingscursussen bood de Bond zijn leden toneel, spel en muziek. In enkele grotere plaatsen beschikte de CJB over eigen vergaderlokalen, zoals het 'Karl Liebknecht-huis' in Amsterdam. In de zomer werden er vakantiekampen georganiseerd.⁷¹

Als voorportaal van de CJB kwamen op last van Moskou in 1921 de eerste communistische kindergroepen tot stand. Doel ervan was de 'proletarische klasse-opvoeding der arbeiderskinderen'. Liefde voor de Sovjet-Unie werd de jongsten met de paplepel ingegeven: zij begonnen met het tekenen van de hamer en sikkel, de emblemen van de arbeidersstaat. In het 'Kinderhoekje' van *de Tribune* maakte Van het Reve hen op elementaire wijze vertrouwd met de communistische levensvisie. Tegelijk werden de kleintjes van schadelijk geachte invloeden van buitenaf afgeschermd. In 1921 bijvoorbeeld maakten de groepen op Koninginnedag uitstapjes met de bedoeling de jongsten te onttrekken aan de verleidingen van de 'Oranje-lol'.⁷²

Later gingen de kinderen zich naar Sovjet-voorbeeld 'pioniers' noemen. Ze droegen een blauwe kiel en een rode das, en maakten deel uit van clubs met illustere namen als 'Kroepkaja', 'Karl Liebknecht' of 'Clara Zetkin'.⁷³ Met de radicalisering aan het einde van de jaren twintig werd de beweging meer politiek: de pioniers kregen opdracht op school in verzet te komen tegen het zingen van 'vaderlandsche liederen' en tegen het 'nationalistisch geschiedenis-onderwijs'.⁷⁴

Het jeugd- en jongerenprogramma van de CPN had een duidelijk opvoedend en disciplinerend karakter. Het was ook bedoeld als antidotum voor kinderen uit de communistische gezinnen tegen de schadelijke invloeden van het burgerlijke schoolwezen en de kapitalistische samenleving. Om grote aantallen ging het niet: aan het begin van de jaren twintig telden de kindergroepen hooguit 200 deelnemers. De CJB had door de bank genomen 200 à 300 leden. Afgaande op de ervaring van Van het Reve's zoon Gerard sloeg de communistische educatie aan. 'Ik herinner mij althans, dat ik mij reeds omstreeks mijn zevende jaar medeverantwoordelijk voelde voor het slagen van de wereldrevolutie'.⁷⁵ In zijn geval zou de communistische opvoeding overigens niet beklijven.

Tradities en symbolen

Parallel aan de door Moskou geïnstigeerde institutionalisering kwam er ook een proces op gang dat door de historicus Hobsbawm als de 'invention of tradition' is aangeduid.⁷⁶ De Komintern introduceerde bepaalde rituelen, tradities en symbolen die bijdroegen aan de formatie van een specifieke communistische identiteit. Deze beelden en symbolen waren deels ontleend aan het revolutionair-socialistische erfgoed, deels nieuw. Zij bevorderden de cohesie van de communistische gemeenschap en legitimeerden de autoriteit van Moskou als leider van de internationale communistische beweging.

Het symbool bij uitstek in communistische kring was de rode vlag, vaak met de Sovjet-ster of de hamer en sikkel, de emblemen van de Sovjet-Unie. Het rode dun-doek hing in de zalen waarin de СРМ bijeenkwam. De communisten schaarden zich in hun betogingen achter de rode banier. De kindergroepen, de СДБ en de partijafdelingen hadden alle hun vaandels. De vlag was het teken van saamhorigheid, niet alleen in eigen gelederen, maar ook met het internationale communisme. In 1926 nam Seegers op plechtige wijze het nieuwe vaandel van de afdeling Amsterdam in ontvangst. Hij zei het te beschouwen 'als het symbool van onze eensgezindheid in onzen strijd tegen het kapitalisme'. Van het Reve roemde het dun-doek als 'de vlag van onze Partij, de Partij van Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht en ... Lenin ... Met dit vaandel zullen wij strijden onze lange strijd, totdat zij eenmaal fier en trots zal wapperen op het Sowjet-Paleis van den Dam'.⁷⁷

Met het zingen van de Internationale, na de Oktoberrevolutie het volkslied van Sovjet-Rusland, konden de communisten eveneens uiting geven aan hun strijdbaarheid en internationale verbondenheid. Dat het 'proletarische krijgslied' ook op het sociaal-democratische repertoire stond, deerde niemand. Als vast onderdeel bij demonstraties en op partijbijeenkomsten werd het lied aangeheven. Soms stonden de aanwezigen op vergaderingen uit eigen beweging op om het uit volle borst te zingen, ter begroeting van sprekers of om instemming te betuigen met wat er gezegd werd.⁷⁸

Met de rode vlag en de Internationale borduurden de communisten voort op (betrekkelijk kort) bestaande tradities binnen de arbeidersbeweging. Moskou speelde nog vaker leentjebuurt. Het nam ook de 1 mei-viering over, de dag van de strijd voor de achturige werkdag; 8 maart, internationale vrouwendag; en de internationale jeugddag, op de eerste zondag in september.⁷⁹ De Komintern breidde de communistische kalender van hoogtijdagen verder uit. In 1923 werd 18 maart, de verjaardag van de Parijse commune, aangewezen als 'dag van de IRH'.⁸⁰ Op 7 juli was het internationale coöperatiedag. Het zesde wereldcongres riep 1 augustus uit tot internationale strijddag tegen de imperialistische oorlog en vóór de verdediging van de Sovjet-Unie.⁸¹ In 1930 werd aan deze rij nog eens 6 maart toegevoegd als 'dag der werklozen'.⁸²

Bij al deze gelegenheden getuigden de communisten van hun internationalisme en hun loyaliteit aan Moskou. De viering van deze dagen was niet alleen bedoeld voor de buitenwacht, maar had ook een interne functie. Zij gaf de communistische gemeenschap wortels in het verleden en versterkte het saamhorigheidsgevoel. 'Ultimately, it was the solidification of a sense of community rather than the date that really mattered', aldus de historica Kaplan.⁸³

Lenin-herdenking en Oktoberrevolutie-viering

De symbolen en rituelen, de tradities en de kalender zijn in essentie de expressie van wat als de kern van de communistische morele gemeenschap kan worden

beschouwd: het proletarisch internationalisme, de verbondenheid met Lenin, de Oktoberrevolutie en de Sovjet-Unie enerzijds, en de hoop, de diepgewortelde verwachting dat ook in Nederland het communisme ooit zou heersen anderzijds. 'Heil Moskou! Heil de revolutie!', zo bracht De Visser deze tweeslag kernachtig tot uitdrukking – en in de juiste volgorde: ook de CPN meende dat een sterke Sovjet-Unie *conditio sine qua non* was voor de wereldrevolutie.⁸⁴

Deze combinatie van identificatie met Moskou en teleologisch perspectief gaf betekenis en richting aan het communistisch bestaan. In dit snijpunt nam de Lenin-cultus en de herdenking van de Oktoberrevolutie een cruciale plaats in. De oorsprong van de verwantschap met Moskou en de communistische heilsverwachting ging immers terug op deze persoon en deze gebeurtenis. Aan de ene kant was Lenin de revolutionaire tribuun, die de onderdrukten voor het eerst in de geschiedenis in staat had gesteld zelf het heft in handen te nemen en een eigen staat te stichten waarin een einde zou komen aan onderdrukking en uitbuiting. Daarnaast was Lenin de profeet, die de universalistische geldigheid van die revolutie had geproclameerd en daarmee alle arbeiders het zicht op verlossing bood.

De verheerlijking van Lenin kwam na zijn dood in 1924 pas goed op gang. De vele morele en intellectuele kwaliteiten die hem door zijn aanhangers tijdens zijn leven al waren toegedicht, kregen nu mythische trekken. Zijn onverschrokkenheid, edelmoedigheid, opofferingsgezindheid, genialiteit, kortom zijn verhevenheid maakte Lenin tot een leermeester, een heilige bijna, die navolging verdiende.⁸⁵ Deze mythevorming paste in het proces van communistische *community building*. De overleden bolsjewiek werd alle communisten, van jong tot oud, ten voorbeeld gesteld. Zo vroeg Roland Holst tijdens de Lenin-herdenking in 1927 ten overstaan van een volle zaal aan de aanwezige kinderen of ze zouden proberen net zulke goede communisten te worden als Lenin. 'Beloven jullie ons dat? De kinderen: Ja!'⁸⁶ Ook bij de jongeren bood Lenins sterfdag de partijleiding de gelegenheid voor een moreel appèl. In 1925 schreef *de Tribune*: 'Dàt willen we zijn! De discipelen van Lenin, zijne volgelingen, zijne jongeren!'⁸⁷ De oudere partijgenoten gaven eveneens blijk van hun trouw: 'We zullen ons één voelen met elkaar, de volgelingen, de erfgenamen, de voortzetteren van het werk van Lenin.'⁸⁸ Sommigen voelden zich zo aangesproken door de Sovjet-leider, dat zij hun kinderen 'Vladimir' noemden, Lenins voornaam.⁸⁹

De jaarlijkse herdenkingen van de Oktoberrevolutie op 7 november en, na 1924, die van Lenins sterfdag op 24 januari waren de belangrijkste data op de communistische kalender.⁹⁰ Op deze hoogtijdagen werd in sterke mate het communistische gemeenschapsgevoel beleefd.⁹¹ Bij de viering van de vijfde verjaardag van de Oktoberrevolutie in 1922 meldde Wins dat de aankleding van de vergadering met rode vlaggen en de muziek van het orkest ertoe bijdroegen 'dat men onmiddellijk bij het betreden van de zaal, zich thuis voelde, in de sfeer van strijdlust en kameradschap'.⁹² De viering van de Oktoberrevolutie was vooral een feestelijke mani-

festatie. In 1928 bijvoorbeeld marcheerden de pioniers in het Amsterdamse Carré met tromgeroffel het toneel op, waarbij zij in de Russische trant een eresaluut brachten. De zaal applaudisseerde geestdriftig en zong spontaan de Internationale.⁹³ De Lenin-herdenkingen daarentegen waren uit de aard der zaak meer ingetogen en plechtstatig. Zij wekten met hun koorzang en declamatie een bijna sacrale sfeer op en raakten vooral een emotionele snaar. Zo kwamen in 1925 in een overvol Concertgebouw in Amsterdam de communistische jongeren langzaam binnenlopen. Met hun vaandels voorover gedragen en de Russische Treurmars zingend, wekten zij bij de aanwezigen ontroering, aldus *de Tribune*.⁹⁴

De Sovjet-Unie als het beloofde land

In het verlengde van de herdenking van de Oktoberrevolutie en de Lenin-verering lag de bewondering voor de Sovjet-Unie, het zogeheten ‘vaderland der arbeiders’.⁹⁵ De communistische aanhang in Nederland voelde zich zeer nauw verbonden met de bolsjewistische staat. Voor de meeste partijgenoten was het vrijwel uitgesloten dit beloofde land zelf ooit te bezoeken. De CPH deed er echter alles aan de geografische afstand tot de Sovjet-Unie te verkleinen en te voorzien in de behoefte tot meer directe identificatie.

In de eerste plaats liet de partij ooggetuigen aan het woord. Rutgers sprak in november 1919 bij de tweede verjaardag van de Oktoberrevolutie over het ‘rode Rusland’. De gedelegeerden naar de eerste wereldcongressen van de Komintern werden bij hun terugkomst onthaald als de bijbelse verspieders die het land Kanaän hadden bezocht. Op grote bijeenkomsten in Amsterdam en Rotterdam, waar duizenden aanwezig waren, vertelden zij – altijd in positieve bewoordingen – over hun ervaringen.⁹⁶ Later vertrokken er speciale delegaties naar de Sovjet-Unie. In de zomer van 1926 bezocht een zevental jonge arbeiders onder leiding van Goulooze de Sovjet-Unie, een jaar later gevolgd door een afvaardiging van de IAH. Na hun terugkeer deden beide delegaties op openbare vergaderingen verslag van wat zij gezien hadden, ‘met nieuwe lichtbeelden’.⁹⁷

Natuurlijk schreef *de Tribune* veel over de voortgang van de opbouw van het socialisme in de Sovjet-Unie. Voorts drukte de partijkrant vele persoonlijke impressies af die toegankelijker waren voor haar overwegend laaggeschoolde lezers. Afgevaardigden van CPH, CJB en NAS stuurden vanuit Moskou brieven naar *de Tribune* waarin zij hun indrukken weergaven.⁹⁸ Ook in de Sovjet-Unie werkzame Nederlanders als Rutgers, Struik en Schermerhorn hielden de communistische achterban regelmatig op de hoogte. Het partijblad drukte tevens brieven van inwoners uit de Sovjet-Unie af. Zo konden de lezers kennismaken van de levensomstandigheden van textielarbeiders uit Leningrad.⁹⁹

Langs deze weg, via verhalen en brieven, werd de Sovjet-Unie dichterbij gebracht voor de communistische aanhang in Nederland. Er waren eveneens mogelijkheden op meer directe wijze de ‘proletarische grootsheid’ van de eerste arbeiders

dersstaat te ervaren. Sovjet-schepen die in de havens van Rotterdam, Amsterdam of Zaandam afmeerden, boden die gelegenheid. Plaatselijke СРН-afdelingen organiseerden bezichtigingen op deze boten, waar men dan vaak in optocht en met rode vlaggen naartoe trok. De Nederlandse communisten werden onthaald op toespraken, 'balalaika-spel en dans'. Samen met de Sovjet-bemanning werd de Internationale gezongen. Deze bezoeken maakten grote indruk. 'We hebben ons ontroerd gevoeld,' zei Sneevliet na het bezoek van de congresafgevaardigden van het NAS, met Kerstmis 1925, aan twee schepen. 'We hebben allemaal onderkend welken enormen voorsprong het Russisch Proletariaat op ons heeft.'¹⁰⁰

Ook met behulp van in die tijd nieuwe media kon het beloofde land dichterbij worden gebracht. IAH en VVVC vertoonden films uit de Sovjet-Unie. Deze waren vaak zeer populair, zoals *Pantserkruiser Potemkin* van Sergej Eisenstein en Vsevolod Poedovkins *Moeder*. Tijdens de inzamelingsacties voor 'hongerend Rusland' in de herfst van 1922 trok Brommert met films door het land. Moskou had al snel het grote belang van de film ingezien en produceerde 'rolprenten' aan de lopende band. Hierin werd veelal een optimistisch en positief beeld gegeven van het leven in de Sovjet-Unie. Niet zelden verboden gemeentelijke autoriteiten deze films voor openbare vertoning. De IAH en VVVC omzeilden de censuur door besloten voorstellingen te organiseren. Het verbod versterkte alleen maar de uitwerking van de films op het selecte publiek.¹⁰¹

Ook de radio was zeer wel in staat de geografische afstand met de Sovjet-Unie te verkleinen. De Komintern had een eigen radiostation, door *de Tribune* 'een oase in de woestijn' genoemd. Wanneer het de Internationale uitzond, ging het hart sneller kloppen, want 'dán voelt men eerst goed, wat het voor ons communisten zeggen wil, dat er in Oost-Europa een staat ligt, geleid door en vóór de arbeiders'. De krant publiceerde zendschema's met het verzoek die in de schaftlokalen op te hangen. Aangeraden werd zoveel mogelijk 'collectieve luisteravonden' te beleggen en 'arbeidersluisterclubs' te vormen. Aan het einde van 1930 begon Moskou ook met Nederlandstalige uitzendingen.¹⁰²

Op allerlei manieren werd zo de identificatie van de Nederlandse communisten met de Sovjet-Unie bevorderd. Het leidde er mede toe dat de arbeidersstaat door velen van hen daadwerkelijk als hun politieke vaderland werd gevoeld; de band met Moskou was een emotioneel ervaren verwantschap. 'In Rusland hebben we een vaderland, we zijn er trotsch op. We dienen het vrijwillig,' verklaarde een onbekende partijgenoot in *de Tribune*.¹⁰³ Vanzelfsprekend kwam deze oriëntatie de samengang van de communistische morele gemeenschap ten goede, ook al omdat er vaak sprake was van een collectieve 'beleving' van de Sovjet-Unie: in massavergaderingen, bij de bezoeken aan de schepen, bij de filmvertoningen en zelfs bij het luisteren naar de radiouitzendingen uit Moskou.

Het 'geloof der kameraden'

Deze beschrijving van de communistische morele gemeenschap bevat vele elementen die doen denken aan de christelijke religie.¹⁰⁴ Beide zijn messianistisch, ofschoon de ene het heil in het *Diesseits* verwacht en de andere in het *Jenseits*. Ook de functie die zij voor hun aanhangers vervullen, vertoont overeenkomsten, aldus de historicus Te Velde: 'zingeving aan het bestaan, een als essentieel beleefd onderdeel van de persoonlijke identiteit, een perspectief op het leven'.¹⁰⁵ Voor wat betreft het communisme bracht De Kadet dit na zijn breuk met Moskou treffend onder woorden. Hij wees erop dat de universele pretentie van de Oktoberrevolutie al snel een religieuze kleur had gekregen om in een sterke behoefte te voorzien. 'Het Heilige Rusland, Rusland als geloof, als heilbrengende en zaligmakende kracht, waardoor de mensheid tenslotte zal worden gered en tot het hoogste geluk zal worden gebracht. Want als dat er niet was, wat zou er dan voor zoveel miljoenen nog te hopen en te geloven zijn?'¹⁰⁶

Verder zijn ook de verschijningsvormen van communisme en christendom (de plaats en betekenis van de liturgie, de ceremonie, rituelen en symboliek) tot op zekere hoogte vergelijkbaar. Wellicht dat juist door deze analogieën enig verkeer over en weer mogelijk is geweest: zo trad bijvoorbeeld de predikant Kruyt tot de CPN toe, evenals de hervormde jongeling Koejemans en de gewezen priester Jos van Veen.¹⁰⁷ Inhoudelijk werd de brug gevormd door motieven als solidariteit en naastenliefde – 'zijn het niet twee woorden voor dezelfde geestesgesteldheid?' vroeg Koejemans zich af.¹⁰⁸ Andersom voelden ontgoochelde communisten zich een enkele maal tot de religie aangetrokken: Roland Holst werd religieus-socialiste en Koejemans doopsgezind, zoals hij in zijn autobiografie *Van 'ja' tot 'amen'* beschrijft.¹⁰⁹

Kopstukken van de CPN schuwden zelf de religieuze metafoor niet. Sneevliet sprak van de 'religie der revolutie'. In de partij werd Moskou vaak als 'Mekka' aangeduid.¹¹⁰ De 'discipelen van Lenin' zijn reeds ter sprake gekomen. Aan het begin van de jaren twintig noemde Roland Holst Lenin, Trotski en Bocharin 'apostelen', waarna zij vervolgde: 'waarlijk, tusschen hen in staat, voor anderen nog onzichtbaar, de nieuwe Heiland, het Communisme, blaast hen zijn geest in en sterkt hen met zijn kracht'.¹¹¹ De IRH organiseerde in 1926 op de ochtend van eerste Kerstdag het 'Kerstfeest der Revolutionairen'.¹¹² En net zoals een ster de wijzen uit het Oosten de weg wees naar de pasgeboren Jezus, zo belichtte 'de ster van Moskou' het pad dat het proletariaat moest gaan.¹¹³

Partijleiders konden zelfs religieuze ervaringen meemaken. De Visser vertelde op een massabijeenkomst van de CPN dat hij, toen hij in Moskou was, bij de tombe van Lenin een eenvoudige boer een kruis had zien slaan, omdat die zou zijn aangegrepen door Lenins grootheid. 'Ook spreker, die niet aan een God gelooft, heeft deze wijding gevoeld, toen hij het mausoleum binnen ging.' Voor alle zekerheid wees De Visser in één adem op het verschil met de godsdienst, namelijk dat 'Lenin de verlossing bracht, niet in het hiernamaals, maar op de aarde'.¹¹⁴ Wijnkoop was op

vergelijkbare wijze als De Visser getroffen door de dood van Lenin. ‘Er is bij het sterven van Lenin iets gebeurd wat er vroeger bij den dood van stichters van bepaalde godsdiensten ook gebeurde.’¹¹⁵

De Partij

Geheel in overeenstemming met de leninistische theorie nam in de communistische morele gemeenschap de partij – vaak als Partij geschreven – een centrale positie in. Zoals reeds eerder vermeld beschouwde Lenin de partij als de voorhoede, de leider en de ideoloog van de arbeidersklasse. Zij was de stootbrigade die gewapend met de marxistische leer van het wetenschappelijke socialisme, het proletariaat voorging in haar historische missie, de bevrijding van de mensheid. Deze taken stelden hoge eisen aan de partij en haar leden. Zij diende een ‘ijzeren cohort’ te zijn, gecentraliseerd tot het uiterste en gedisciplineerd tot in haar vezels. Haar leden moesten beroepsrevolutionairen zijn die te allen tijde tot actie bereid waren en het hoogste gezag van de partij erkenden.¹¹⁶

In de CPH werd de soep niet zo heet gegeten als hij door Lenin was opgediend. Niettemin had vergeleken met het tamelijk vrijblijvende lidmaatschap van andere – ‘burgerlijke’ – partijen de aanmelding bij de CPH grote implicaties, ook veel meer dan bij de SDAP. Onomwonden werd gesteld dat binnen het communistische collectief geen ruimte was voor individualiteit. ‘Wie in die Partij treedt, die geeft terwille van het klassedoel, van het socialisme, zijn persoonlijke vrijheid van wil op, hij wordt een deel van de Partij’, aldus *de Tribune* in 1928.¹¹⁷ Zo dit niet meteen werkelijkheid werd, dan was het toch in ieder geval de norm binnen de partij. In de praktijk kwam het erop neer dat van de leden absolute gehoorzaamheid en een grote inschikkelijkheid werd geëist. ‘De gemeenschap van de Partij bepaalt, besluit en beslist,’ vervolgde de partijkrant. Wanneer de koers was vastgesteld, diende elk lid die vervolgens te volgen. De statuten waren op dit punt glashelder: ‘Onvoorwaardelijke erkenning der besluiten van hogere partij-organen door de lagere, strenge partijdiscipline en vlugge, nauwkeurige doorvoering van de besluiten van ЕККИ en van de leidende partij-organen.’ Vergrijpen tegen de partijdiscipline werden bestraft.¹¹⁸ Dit centralisme viel overigens bij communisten niet slecht, zoals Karel van het Reve heeft opgemerkt: menigeen was er juist trots op dat de CPH niet zo’n ‘debatclub’ was als de andere partijen.¹¹⁹ Een van hen was Dirk Struik, die Mannoury in 1931 verweet dat hij zijn roeyement aan zichzelf te wijten had omdat hij de betekenis van de partij had onderschat. ‘Zelfs al doen leidende pg. [partijgenoten] dingen die volgens de eischen der “democratie” of zelfs der ethiek niet door de beugel kunnen, de revolutionair blijft in de partij.’¹²⁰

Het lidmaatschap van de CPH was het tegendeel van een papieren aangelegenheid. De partij was veeleisend en stuurde haar leden steeds op pad.¹²¹ Zij waren verplicht in de ‘massa’ te werken. Na een dag van hard werken of in de weekeinden werden de leden geacht allerlei vergaderingen, herdenkingen, protestbijeenkomsten en

scholingscursussen te bezoeken, brochures te verspreiden, bedrijfscellen te vormen en krantjes te maken, te colportereren met *de Tribune* en op 'huisbezoek' te gaan om leden en abonnees te werven – en dat alles niet alleen voor de CPH, maar ook voor de IAH, de IRH, de Liga, zoals in het voorgaande al is vermeld. Verder moesten zij communistische fracties vormen in vakbonden, coöperaties, culturele organisaties, sportverenigingen en dergelijke. Ook werd hun regelmatig gevraagd voor het verkiezingsfonds van de CPH, de verschillende steunacties van de IRH en IAH en voor *de Tribune* een deel van hun karige loon te offeren, naast de contributies die zij al betaalden.¹²²

Er waren leden die zich de benen uit het lijf liepen voor de CPH. 'Je had 24 uur de tijd om je bezig te houden met de partij', aldus Bertus Schmidt over de periode toen hij geen baan had. 'Een hoop werklozen deden dat.'¹²³ Gortzak ging na zijn huwelijksvoltrekking meteen weer voor de CPH op pad, 'want het partijwerk ging door'. Door een verkiezingscampagne was hij niet aanwezig bij de geboorte van zijn eerste kind. 'Het zal níet de partij zijn,' merkte zijn vrouw op toen hij uiteindelijk kwam opdagen.¹²⁴ Toch was lang niet ieder partijlid bereid dag en nacht klaar te staan. Op gezette tijden beklagde de partijtop zich over de passiviteit van de achterban. De secretaris van de afdeling Amsterdam meende in 1926, toen de CPH werd verscheurd door interne conflicten, dat niet meer dan 20% van de partijleden actief aan het partijwerk deelnam.¹²⁵ De Visser weet deze betrekkelijk geringe betrokkenheid aan de vele nevenorganisaties van de CPH. Deze zouden tot overbelasting van het partij kader leiden.¹²⁶

Maar ook al waren de leden niet altijd en op alle fronten in touw, velen van hen zetten zich wel in mindere of meerdere mate voor de CPH in.¹²⁷ Bovendien werden zij gaandeweg volgamer. Volgens Mannoury was er aan het einde van de jaren twintig sprake van een 'blinde afhankelijkheid van een groot deel der leden aan "de partij"'.¹²⁸

Opoffering en troost

De typering van De Rooy van het vroege socialisme als 'een naijverige stroming' geldt a fortiori voor het communisme: het eiste een totale overgave aan de partij en aan de leer.¹²⁹ De aanhangers werden geacht tijd, geld en zelfs hun individualiteit te offeren in naam van het communisme. In dit offer werd de solidariteit met elkaar en met Moskou zichtbaar. Strijden en lijden gingen hand in hand; het hoge ideaal van de betere toekomst vergde grote inspanningen. Niet zelden werd dit als een vanzelfsprekendheid ervaren, het gevolg van een keuze voor het ideaal. 'Volkomen opoffering werd gezien als vervulling van een overtuiging en als vervulling van zichzelf', aldus de politicologe Withuis over een latere periode van het Nederlandse communisme. 'Als er al een onderscheid werd gemaakt tussen 'de zaak' en 'zichzelf' ging de eerste voor.'¹³⁰

In de jaren twintig werd de basis gelegd voor deze dominantie van de partij over

het private. Het is bijvoorbeeld zichtbaar bij Roland Holst, toen zij in verband met de problemen rond de status van *de Nieuwe Tijd* zei niet langer te willen vasthouden ‘aan de oude *individuele* onafhankelijkheid’.¹³¹ Belangrijk is het daarbij vast te stellen dat men in beginsel zelf voor deze persoonlijke beperkingen koos: het partijlidmaatschap was immers vrijwillig. ‘Het was een eigen wens en ambitie bij deze veeleisende beweging te behoren en er de prijs voor te betalen. Communistisch leven was *drang*, geen *dwang*’ – alhoewel voor wie eenmaal lid was dat tweede aspect zich wel kan hebben laten voelen.¹³² Ideologische overwegingen (zoals sympathie voor de Oktoberrevolutie en de bolsjewieken), geldingsdrang en de behoefte aan ‘kameraadschap’ zullen van invloed zijn geweest op de beslissing lid te worden. Intellectuelen als Roland Holst en Gorter werden bij hun aansluiting bij de arbeidersbeweging ook gedreven door schuldbesef over hun eigen bevoorrechte sociale positie.¹³³ Arbeiders zullen daarvan ongetwijfeld minder last hebben gehad.

De partij vroeg niet alleen, zij had ook het een en ander te bieden. ‘De Partij is een aldoor zich vernieuwende kracht ... Het is Leven – in de Partij te zijn,’ meende een onbekende communist in een ode aan de partij.¹³⁴ De CPH en de haar omhullende gemeenschap gaven de leden de gelegenheid tot politieke ontwikkeling en ontspanning, een zekere geborgenheid, zingeving en perspectief, het gevoel ergens bij te horen en – het is al eerder opgemerkt – zich onderdeel te weten van een groter, wereldomspannend geheel. De uit het Oosten aangewaaide term ‘kameraad’, waarmee men elkaar tegen het einde van de jaren twintig steeds meer ging aanspreken – eerst was ‘partijgenoot’ bij vergaderingen of in *de Tribune* gebruikelijk – brengt dit gevoel treffend tot uitdrukking. Leden konden zich zo enigszins ontworstelen aan de dagelijkse besommeringen en zorgen. In de partij waren zij iemand, zeker degenen die actief waren. Het bekleden van een kaderfunctie kon hun het gevoel geven onmisbaar te zijn, of het aanzien verschaffen dat zij in het dagelijks leven wellicht moesten ontberen.

Vooraf voor de partijleiders had de kleine CPH het een en ander in petto. Wijnkoop en Van Ravesteyn hadden hun materiële bestaan aan haar te danken. Na jarenlang te hebben voortgeploeterd als aanvoerders van de marginale SDP kwamen zij in 1918, profiterend van de band van hun partij met Moskou, in de Tweede Kamer. Niet alleen was hun kostje gekocht voor zolang zij parlementariër bleven, daarnaast nam hun prestige binnen en buiten de CPH flink toe. De omgang met de Komintern-top streefde natuurlijk ook hun ego. Wijnkoop en Van Ravesteyn mochten dan in die beginjaren kritisch staan tegenover de bolsjewieken, zij voelden zich ook zeer vereerd door een bezoek aan Lenin of het geven van een referaat op het wereldcongres. Mutatis mutandis gold dit ook voor hun opvolgers Bergsma, Seegers en Manuel. Vanuit een betrekkelijk lage positie op de sociale ladder kwamen zij aan het hoofd van de CPH en speelden ze een – zij het bescheiden – rol op het internationale podium.

Oplaaierende emoties

De partij vervulde een betekenisvolle functie voor de meeste communisten en nam een prominente plek in hun leven in. Zij verenigde de ‘bewuste’ arbeiders tot een strijdbaar collectief. Wie eenmaal was toegetreden, kon slechts met de grootst mogelijke moeite uit de partij stappen en zich distantiëren van het communisme. Er was geen alternatief, aldus Dirk Struik: ‘òf in de partij, òf uit de revolutionaire beweging’. Dit zwart-witdenken beheerste de partij. ‘Wie met de Partij breekt, die breekt tegelijk met de arbeidersklasse’, aldus de CPH – en met de communistische gemeenschap, zo kan daaraan worden toegevoegd.¹³⁵ Het was een dramatische, wellicht traumatische gebeurtenis. In één klap werden de offers die in het verleden waren gebracht zinloos en raakten idealen gedeukt en gebutst.¹³⁶ De breuk hield immers ook de scheiding in met Lenin, de Oktoberrevolutie, de Sovjet-Unie. Schilp schreef er ziek van te zijn geweest toen hij in 1927 de communistische beweging de rug had toegekeerd. ‘Het was erger dan dat je je moeder verloor. Het was het verlies van je hoop ... Als je de Russische revolutie moest loslaten, wat was er dan nog over?’¹³⁷

De grote offers en de hoge idealen verklaren tot op zekere hoogte ook waarom de gemoederen in de CPH vaak zo hoog konden oplopen. Men ging elkaar soms zelfs met de blote vuist of met stukken hout te lijf, zoals in de afdeling Rotterdam, in de CJB en later in de IAH.¹³⁸ Hechte vriendschappen – zoals die tussen Wijnkoop en Van Ravesteyn – gingen kapot. De inzet was dan ook niet gering. Het leven van vele leden, en met name van het actieve kader, was vergroeid met de partij. Niet zelden hing voor hen veel van de partij af – in sociale, materiële of psychologische zin. Politieke conflicten, waarin natuurlijk altijd ook persoonlijke animositeiten en belangen meespeelden, kregen hierdoor al snel een existentiële dimensie. Dit werd nog eens in de hand gewerkt doordat vaak een polariserende sfeer werd gecreëerd door het voor te stellen alsof men alleen ‘vóór of tegen de Komintern’ kon zijn. In de grond van de zaak kwam het hier inderdaad ook op neer, omdat Moskou of zijn vertegenwoordigers ter plaatse doorgaans partij hadden gekozen. Tegen de Komintern te zijn betekende feitelijk (‘objectief’) tot de contrarevolutie te behoren, wat voor velen onbestaanbaar was.¹³⁹

Anti-communisme

Wanneer in de partij het ‘leven’ was, dan was daarbuiten de dood, de leegte. Zoals de Sovjet-Unie werd belaagd door het imperialisme, zo werd de CPH omringd door de klassenvijanden. De partij beschouwde zich min of meer als een belegerde vesting. Aan de ene kant hing dat samen met de vijandbeelden die zij zelf construeerde. Elke ondernemer was een uitbouter, en de SDAP – na 1928 – ‘sociaal-fascistisch’. De in 1930 opgerichte Rood-Frontstrijdersbond moest de partij tegen deze duistere krachten beschermen. Aan de andere kant waren de Nederlandse overheid en samenleving ook behept met een zeker anti-communisme, dat aan het einde van de jaren twintig aanzwol.

De justitiële autoriteiten zaten de CPH dicht op de huid. De partijleden Brommert, Van het Reve en Koejemans werden in de jaren twintig wegens opruiing tot gevangenisstraffen veroordeeld.¹⁴⁰ Ook de in 1919 opgerichte Centrale Inlichtingendienst hield de partij nauwlettend in de gaten. Zijn eerste succes was het laten mislukken van de internationale conferentie van het Amsterdams Bureau. Middelen als het onderscheppen van post bestemd voor de CPH, of het infiltreren in de partij werden niet geschuwd.¹⁴¹

De politie trad bij tijd en wijle hard tegen de CPH op. Niet zelden werden communistische demonstraties met geweld uit elkaar gejaagd. In november 1918 beschooten soldaten een demonstratie die door Wijnkoop en Roland Holst werd aangevoerd. Hierbij vielen drie doden. De Visser zou meermalen door agenten met de blanke sabel zijn afgetuigd.¹⁴² In januari 1930 joeg de politie in Rotterdam met gummiknuppels een 'demonstratieve open-lucht-vergadering' van de CPH 'met bruto geweld' uiteen.¹⁴³

Ook in het leven van alledag stuitten partijleden in de jaren twintig op de afkeer van de CPH en de Sovjet-Unie. In kleinere gemeenten had de partij soms moeite zalen te huren. Burgemeesters verboden vertoningen van Sovjet-films. Veel werkgevers hadden weinig op met de communistische oproerkraaiers. 'Er was heel wat moed voor nodig om te zeggen dat je kommunist was', aldus Schmidt. Als de baas erachter kwam, 'dan vloog je eruit'.¹⁴⁴ In sommige godsdienstige streken konden communisten zich beter niet vertonen. De CJB die een zomerkamp had belegd in de buurt van Katwijk, zag in het dorp af van het zingen van zijn strijdlieden vanwege de dreigende houding van de dorpingen. In Groningen gooiden 'dol geworden oranjeklanten' tijdens een propagandatocht van de CPH de ruiten in van haar rode auto.¹⁴⁵

Ook politiek verkeerde de CPH in een eenzame positie. De confessionele en liberale partijen konden haar niet luchten of zien, de SDAP zo mogelijk nog minder. De bestrijding over en weer werd alleen maar heviger, met name toen de CPH de sociaal-democratie als 'sociaal-fascistisch' en als oorlogshitsers ging beschouwen.¹⁴⁶ Tot grote ergernis van de CPH-leiding slaagde *het Volk* er vaak in zijn lezers tot in de details op de hoogte te stellen van de vele interne ruzies in de partij. Het NVV was evenmin gediend van de 'cellenbouwende', 'wroetende' communisten.

De externe druk van het anti-communisme en het toenemende politieke en maatschappelijke isolement dat daarvan het gevolg was, versterkten de reeds werkzame centripetale krachten binnen de communistische gemeenschap. De vijandige opstelling van de buitenwacht droeg bij tot het ontstaan van een gettomentaliteit, waarbij het negativisme kon worden opgevat als een bewijs van het eigen gelijk. Het communistische 'wij-gevoel' werd bevorderd door de collectieve ervaring van de ondubbelzinnige afwijzing door de 'burgerlijke' samenleving.¹⁴⁷ Deze atmosfeer bood een gunstig klimaat voor het stalinisme, dat via de Komintern zijn opwachting maakte in de CPH.

Stalinisme

Nadat Stalin aan het einde van de jaren twintig de alleenheerschappij had verworven, kwam in het volgend decennium de regeerstijl van het stalinisme in de CPSU en de Sovjet-Unie tot volle ontplooiing. De partijsecretaris kon daarbij voortbouwen op de grondslagen die door Lenin waren gelegd.¹⁴⁸ Het proces waarin partij en staat steeds meer autoritaire, centralistische en dictatoriale trekken kregen, raakte in een stroomversnelling. Ideologische orthodoxie werd het hoogste gebod. Opposanten, feitelijke en potentiële, werden niet alleen politiek maar ook fysiek geliquideerd. De geheime dienst terroriseerde grote delen van de bevolking én van de partij. Tegelijk nam de verheerlijking van Stalin een grote vlucht.

Het stalinisme miste zijn uitwerking niet op de communistische partijen elders in de wereld. In de CPH nam het evenals elders een specifieke nationale verschijningsvorm aan – al was het alleen maar doordat de partij niet aan het bewind was. Desondanks was het stalinisme in de CPH evenmin een exclusief ideologische aan gelegenheid, of alleen maar beperkt tot de onvoorwaardelijke verdediging van de Sovjet-Unie, aldus de historicus Harmsen: het behelsde ook een politieke praktijk.¹⁴⁹ Aan de hand van diens beschrijving van het Nederlandse stalinisme ten tijde van de Koude Oorlog zal hieronder worden nagegaan in hoeverre bepaalde trekken zich al in de jaren twintig in de CPH aftekenden.

Als eerste punt noemt Harmsen de identificatie met de Sovjet-Unie. Zoals gezegd was de band van de CPH met Moskou van meet af aan zeer sterk; deze relatie was de levensader van de partij. Aanvankelijk sloot dit een kritische opstelling van tribunistische zijde niet uit, maar in de loop van de jaren twintig nam binnen het Nederlandse communisme de neiging sterk toe negatieve kanten van de Sovjet-Unie te vergoelijken. Het hardhandige optreden tegen Trotski en het geweld tegen ‘contrarevolutionairen’ bijvoorbeeld werden door zowel de CPH als de Wijnkoopgroep gerechtvaardigd. Dit werd bevorderd door de veronderstelling van een imperialistische aanval op de Sovjet-Unie. *De Tribune* schreef in 1928 over ‘een nieuw cordon des doods’ en riep de arbeiders op tot de ‘revolutionaire verdediging van het proletarische vaderland’.¹⁵⁰

De felle bestrijding van de sociaal-democratie wordt door Harmsen eveneens tot het stalinisme gerekend. Lenin gaf hier reeds vroeg het voorbeeld. Op dit gebied heeft de CPH in de jaren twintig haar sporen verdiend, ondanks de schaarse en abrupte verzoeken tot samenwerking. Op instigatie van Moskou begon de partij na 1928 de sociaal-democratie echter – na een aarzelende start – pas goed te verketteren. Deze intensivering hing samen met het hernieuwde accent op het revolutionaire perspectief. In deze optiek zou de SDAP de massa’s afhouden van de revolutie. De fixatie op het einddoel zou ook het zicht van de CPH op de maatschappelijke werkelijkheid hebben vertroebeld, zo meent Harmsen, wat nog eens verergerd werd door de leninistische voorhoedepretenties.

Voortbordurend op wat Lenin aan het begin van de jaren twintig op ideologisch

terrein bereikt had, stond het stalinisme pal voor eenheid en orthodoxie. De strijd tegen Trotski, die in de herfst van 1927 in alle hevigheid losbarstte, werd tevens onder die noemer gevoerd, ook in de CPH. Hij was de voorbode van de theoretische uniformering, verstarren en versimpeling in de jaren dertig.¹⁵¹ Deze dogmatisering ging gepaard met anti-intellectualisme en 'arbeiderisme'. De kiemen hiervoor waren gelegd met de bolsjewisatie van de CPH, toen de nadruk kwam te liggen op een grotere vertegenwoordiging van arbeiders in alle partijgremia.

De organisatorische en centralistische elementen van het stalinisme die door Harmsen worden genoemd, doken zonder uitzondering allemaal in de jaren twintig op in de CPH, vaak als onderdeel van de bolsjewisatie van de partij. Lenin was verantwoordelijk voor het verbod op fractievorming, dat feitelijk oppositie in de communistische partij onmogelijk maakte. De CPH nam deze bepaling in 1928 in vergelijkbare bewoordingen in haar statuten op. Afwijkende meningen in de achterban kregen overigens weinig kans tot het partijcongres door te dringen als gevolg van het in hetzelfde jaar ingevoerde systeem van getrapte afvaardiging. Hoezeer de afdelings- en districtsvergaderingen als een filter van dissidente opvattingen werkten, illustreerde het partijcongres van 1930. Door de nieuwe wijze van samenstelling was de ondersteuning van de lijn van de Komintern zeer groot. De toon was hiermee gezet voor de partijcongressen in de jaren dertig, die vooral ten doel hadden politieke eenheid te demonstreren. Het congres van 1930 was bovendien het eerste waarop het partijbestuur via een collectieve 'blokljst' werd gekozen.

Als laatste aspect wijst Harmsen op de morele kant van het stalinisme, 'de omgangsvormen binnen en buiten de partij'. Goede manieren waren van oudsher zwak ontwikkeld binnen de CPH. De hierboven gememoreerde interne conflicten die soms op slaande ruzie uitliepen, zijn hiervan het bewijs. Aan het einde van de jaren twintig nam de verruwing echter toe. De geroyeerde Wijnkoop werd op zeer persoonlijke en felle wijze door de CPH bestreden. Bij zijn terugkeer in 1930 werd hij bijna moreel gebroken. Ook Roland Holst en Sneevliet moesten het voor en vooral na hun vertrek ontgelden. In deze periode duikt voor het eerst de agententheorie op. Hoe politiek verschillend Wijnkoop en Sneevliet ook mochten zijn, in hun verzet tegen Moskou zouden zij beiden 'objectief' de imperialistische reactie steunen. Tegelijk maakte het beginsel van de zelfkritiek zijn opwachting in de CPH. Op soms groteske wijze beschuldigden partijgenoten zichzelf van politieke wandaden, waarbij zij niet zelden de waarheid geweld aandeden. Het belang van de partij ging boven alles.

De jaren dertig

Al met al is het duidelijk dat reeds vóór 1930 de meeste elementen van het stalinisme via de Komintern een plaats hadden gevonden in de organisatie, het functioneren en de partijcultuur van de CPH. Het vormt een illustratie voor de naadloze wijze waarop het leninisme in het stalinisme overging. De communistische ge-

meenschap met haar eigen normen en waarden, alsmede de maatschappelijke sfeer van vijandigheid vergemakkelijkten de opkomst van het stalinisme. De term dook zelf eveneens in die tijd op. Sneevliet introduceerde deze in 1928 in Nederland om de klakkeloze navolging van de CPN-leiding van Stalin ermee aan te duiden.¹⁵²

Het zou echter nog enige tijd duren voordat de stalinisering van de Nederlandse sectie voltooid was. Eén essentieel ingrediënt liet op zich wachten: de stalinistische leider. Het is opvallend dat Harmsen dit aspect niet expliciet in zijn omschrijving noemt.¹⁵³ Toch is de dictatoriale, *rücksichtslose* opperbevelhebber van de communistische partij onlosmakelijk met het stalinistische systeem verbonden; met de daarbij behorende persoonscultus vormt hij in zekere zin daarvan de bekroning. De in 1930 aangetreden Schalker voldeed niet aan de eisen van het stalinistisch leiderschap. Hij zou in 1938 plaatsmaken voor De Groot, die in dit opzicht over veel meer kwaliteiten beschikte.¹⁵⁴

De jaren dertig zagen zo de voltooiing van de stalinisering van de CPN. Als de partij ooit de door Moskou gewenste monoliet was, dan was het wel in deze periode. Afsplitsingen, die in het vorige decennium min of meer aan de orde van de dag waren – de KAPN in 1921, de BKSP in 1924, de CPN-CC in 1926 en de RSP in 1927 – deden zich nu niet meer voor. Tegelijk identificeerde de CPN zich nauwer met de Sovjet-Unie dan ooit tevoren. Deze band doorstond glansrijk beproevingen als de drie showprocessen in de jaren 1936–1938. Hier werd het fenomeen van de zelfkritiek in zijn meest geperverteerde vorm zichtbaar: voor het oog van de wereld beschuldigden Boecharin, Zinovjev, Radek en anderen zichzelf ervan verraders, saboteurs en terroristen te zijn geweest.¹⁵⁵ De voormalige Komintern-leiders gingen ten onder in de Grote Terreur die Stalin in de tweede helft van de jaren dertig door de Sovjet-Unie liet razen, evenals hun vroegere collega's Pjatsnitski, Knorin en andere Komintern-prominenten. Ook de Nederlandse sectie nam loyaal de verdediging van deze processen voor haar rekening.¹⁵⁶

Juist door deze fixatie op de Sovjet-Unie groeide de CPN in deze jaren aanzienlijk. Terwijl het Westen in een zware economische crisis gedompeld was en het kapitalisme op instorten scheen te staan, leek Stalin aan te tonen waartoe een geleide economie in staat was. In de Sovjet-Unie was geen massawerkloosheid, integendeel. Hier bracht met inzet van alle krachten het eerste Vijfjarenplan het socialisme met grote stappen dichterbij, althans zo stelde de Sovjet-propaganda het voor. Geen wonder dat werklozen in Nederland zich tot Moskou aangetrokken voelden. Aan hun lot overgelaten door de burgerlijk-kapitalistische samenleving droomden zij van een betere maatschappij. In groten getale stroomden zij naar de CPN toe, vooral toen de Komintern na de machtsovername van Hitler in Duitsland in 1933 haar radicale politiek opgaf, toenadering zocht tot de sociaal-democratie en zich scherp opstelde tegen het fascisme. In 1937 telde de CPN meer dan 10 000 leden en bracht 3,4% van de kiezers zijn stem op de partij uit.¹⁵⁷

Zowel de attractie van de Sovjet-Unie als haar dominerende positie binnen de

communistiche wereldbeweging werden in de jaren dertig alleen maar sterker. De 'meridiaan van Moskou' had nog niets aan kracht ingeboet, ook niet voor de СРН.